

अधिसत्ता :-

राज्यषास्त्रामध्ये सत्ता संकल्पने इतकीच महत्वाची संकल्पना म्हणजेच अधिसत्ता होय. इतरांच्या वर्तनात अपेक्षित परिवर्तन घडवून आणण्याची संकल्पना म्हणजेच सत्ता होय. परंतु सत्तेमध्ये व्यक्तीच्या वर्तनात घडवून आणलेले परिवर्तन हे दंडषक्ती किंवा सत्तेच्या इतर साधनांमुळे घडवून न आणता व्यक्तीच्या इच्छेनुसार घडवून आणले जाणे तेव्हा व्यक्ती किंवा व्यक्तीगटाजवळ असलेल्या त्या सत्तेचे रूपांतर अधिसत्तेमध्ये होत असते.

म्हणून लोकांची मान्यता प्राप्त झालेली सत्ता म्हणजे अधिसत्ता होय. असे म्हटल्या जाते. थोडक्यात अधिमान्यता प्राप्त असलेली सत्ता म्हणजे अधिसत्ता.

अधिसत्तेमध्ये लोक सत्ताधारी व्यक्तीने दिलेल्या आज्ञांचे पालन भितीमुळे करत नसून स्वेच्छेने करत असतात.

अधिसत्ता हि संज्ञा 'नजीवतपजल' या इंग्रजी शब्दाचे मराठी भाशांतर आहे. 'नजीवतपजल' या शब्दाची अल्पत्ती रोमन भाषेतील 'नजवत' या शब्दापासून झालेली आहे. या मुळ शब्दाचा अर्थ सल्ला किंवा अधिकृत निर्णय.

रोमन राज्यव्यवस्थेमध्ये राज्यासंबंधाचे निर्णय घेण्यासाठी एक वरिष्ठ नागरीकांची बुद्धीमान लोकांनी समिती राहत असे. त्याला सिनेट असे म्हटल्या जाई. प्राचीन वरीष्ठ नागरीकांच्या या सभेने दिलेल्या निर्णयांना ऑक्टोरिट्स असे म्हटल्या जात असे. सिनेटचे मान्य केलेले निर्णय अधिकृत न्याय व औचित्यापूर्ण असल्यामुळे त्यांचे पालन करणे आपले नैतिक कर्तव्य आहे. असा समज रोमन नागरीकां मध्ये होता. आणि म्हणूनच अधिसत्ता हि नेहमी विवेकपूर्ण निर्णयावर आधारीत असते. ती जनतेवर आधारीत असते. ती जनतेवर आधारीत असते. असा अधिसत्तेचा त्या काळामध्ये अर्थ होता. जो आजही मान्य केला जात आहे. आणि म्हणून आजदेखील त्याच अर्थाने अधिसत्तेची व्याख्या केली जाते. ती अशी, लोकांना मान्य असलेली सत्ता म्हणजे अधिसत्ता होय. यावरून अधिसत्तेच्या काही व्याख्या पुढिलप्रमाणे सांगता येतील.

व्याख्या

1. **मॅक्स वेबरच्या मते**, अधिसत्ता ही सत्तेषी संबंधीत असते. वैद्यसत्तेला अधिसत्ता असे म्हणतात.
2. **रॉबर्ट ढाल्हच्या मते**, अधिसत्ता हा प्रभावाचा अतिशय कार्यक्षम प्रकार आहे.
3. **जोवेनील यांच्या मते**, लोकांची स्वीकृती प्राप्त करणारी गुणवत्ता म्हणजे अधिसत्ता होय.
4. **सी. जे. फेडरिक यांच्या मते**, विवेकनिष्ठ प्रक्रीयेतून समर्थन करणारी क्षमता म्हणजे अधिसत्ता होय.
5. **प्रोफेसर लास्की यांच्या मते**, अधिसत्ता हा एक कार्यात्मक संबंध असून ते संबंध असून ते संबंध कषाप्रकारे संघटीत झाले आहे. यावर विधिग्राह्यता अवलंबून असणाऱ्या सत्तेचा अधिसत्ता असे म्हणतात.

6. **युनेस्कोच्या** 1955 च्या अहवलानूसार जिल्हा लोकांची स्वीकृती असते. सर्व लोक तिचा आदर करतात सर्वाना माहित असलेली व सर्वानी मान्यता दिलेली सत्ता म्हणजे अधिसत्ता होय.

वरीलप्रमाणे अधिसत्तेच्या निरनिराळ्या व्याख्या पाहिन्यानंतर असे म्हणावे लागते की, अधिसत्तेच्या स्वरूपा संबंधी निरनिराळ्या लेखकांनी अधिसत्तेसंदर्भात वेगवेगळी मते प्रदर्शित केलेली आहे. प्रोफेसर लॉस्की, फ्रेडरीक, रॉबर्ट ढाल्ह, यासारख्या विचारवंतांनी व्यक्त केलेल्या विचारांवरून अधिसत्तेची काही ठळक वैशिष्टे सांगता येतात. या व्याख्यांपैकी जोनेविल या लेखकाने जे मत व्यक्त केले आहे. त्यातून अधिसत्तेच्या मागे जनसंमती असते.

वरील व्याख्यावरून अधिसत्तेची वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अधिसत्तेची वैशिष्टे :-

1. सत्ता संबंध:-

अधिसत्ता ही सत्ता संबंधावर आधारित असते. सत्ताधारक किंवा सत्त स्वीकारणारे असे दोन पक्ष अधिसत्तेत असतात. वरिष्ठ आपल्या कनिष्ठाना आदेश देतात. आणि कनिष्ठ त्या आदेशाचे पालन करतात. यातून सत्तेची एक विषिष्ट व्यवस्था निर्माण होते आणि ती समाजाचे नियंत्रण करते.

2. विवेकनिष्ठता :-

अधिसत्ता ही नेहमी विवेकनिष्ठ स्वरूपाची असते. आणि म्हणूनच लोक तिचे पालन करतात. समाजाला मान्य असणारी ध्येये, उद्दिष्टे आणि मुल्य यांच्याशी अधिसत्ता सुसंगत असून तिच्या आज्ञा पाळणे हे सर्वांच्या हिताचे आहे अशी बहुसंख्य लोकांची भुमिका असते आणि म्हणूनच लोक तिचा आदर करतात. स्वीकार करतात आणि तिला आधार देतात.

3. कमीत-कमी साधनांचा वापर :-

सामाजिक नियंत्रणासाठी अधिसत्तेला कमीत-कमी साधने वापरावी लागतात. अधिसत्तेला लोकांची स्वीकृती असल्यामुळे लोक आपोआपच तिच्या आज्ञांचे पालन करतात. त्यासाठी फार मोठा खर्च करण्याची किंवा इतर साधने वापरण्याची गरज असते. दंडात्मक साधने वापरावी लागतात.

4. प्रतीके आणि विचारसरणी :-

अधिसत्ता हि काही प्रतिके विचारसरणीवर अवलंबून असते. विषिष्ट पद, विचारधारा किंवा प्रतिक यांना लोकांची मान्यता असते. त्यामुळे सत्ताधारकाला अधिसत्ता अधिसत्ता मिळवणे अतिशय सोपे जाते. उदा. पुर्वीच्या काळी सिंहासन, राजा, राजमुकुट, राजवस्त्र, राजमुद्रा, इत्यादी अधिसत्तेची प्रतिके होती. तर आजच्या काळात राष्ट्रगीत, राष्ट्रध्वज, राजमुद्रा इत्यादी प्रतिकांच्या आधारावर सत्तेला अधिमान्यता मिळवून घेतल्या जाते.

वरील प्रतिके अधिसत्तेचा बोध करून देतात.

5. अधिमान्यता :-

हे अधिसत्तेचे अत्यंत महत्वाचे तत्व आहे. अधिमान्यता म्हणजे लोकमान्यता होय. हि अधिमान्यता सकारात्मक आणि नकारात्मक अष्ट्या दोन्ही स्वरूपाची असू शकते सकारात्मक अधिमान्यतेत प्रलोभन, अमिश्, पुरस्कार इत्यादी गोष्टींचा तर

नकारात्मक अधिमान्येतेत दंडषक्तीचा वापर केला जातो. परंतु नकारात्मक मान्यते द्वाारा मिळवलेली अधिसत्ता ही फार काळापर्यंत टिकू षकत नाही. म्हणून अधिसत्ता प्राप्त होण्यासाठी सकारात्मक लोकमान्यता हि अधिक महत्वाची असते. कारण त्याला जनसमर्थनाचा आधार असतो.

6. संस्थात्मक स्वरूप :-

अधिसत्तेचे स्वरूप संस्थापक असते. वैधसत्ता हि सहजा-सहजी प्राप्त होत नसते. तर त्यासाठी संघटीत प्रयत्नांची आवश्यकता असते. अनेक साधनांचा संघटितरीत्या वापर करून अधिसत्तेचा प्रयोग करावा लागतो. बरेचदा ही सत्ता विषिष्ट संघटनेमध्ये लिहित असते.

7. आज्ञार्थी भाशा :-

अधिसत्तेचीभाशा ही नेहमी आज्ञार्थी असते. ती ठाम स्वरूपाची असते. अमुक कृती केली नाही तर त्यातुन अमूक धोके निर्माण होतील. असा दरारयुक्त अर्थ त्या भाशेतुन स्पष्ट होतो. आज्ञा देण्याचा व तिचे पालन करवून घेण्याचा अधिकार अधिसत्तेला असतो.

वरिल प्रमाणे अधिसत्ते बद्दल पाहिल्या नंतर असे म्हणावे लागते की अधिसत्ता ही विभिन्न स्वरूपात अस्तित्वात असते. ती एखादया व्यक्ती किंवा संस्थेमध्ये लिहित असते. संघटीत स्वरूपात ती पाहायला मिळते. तसेच ती कमी खर्चीत स्वरूपाची असते. व स्वभावता: लोक तिचे पालन करत असतात.

● अधिसत्तेचे प्रकार :-

मॅक्स वेबरने परंपरा व्यक्तीचे दिव्यवलायांकीत व्यक्तीमत्व आणि वैधानिक विवेकनिश्ठता या आधारावर अधिसत्तेचे तीन प्रकार सांगितले आहे.

1. परंपरागत अधिसत्ता
2. दिव्यलयांकित अधिसत्ता
3. वैधानिक विवेकनिश्ठ अधिसत्ता

1. परंपरागत अधिसत्ता :-

जेव्हा रूढी प्रथा, परंपरा, वारसा हक्क या आधारे राजकीय सत्तेला अधिमान्यता मिळते तेव्हा अशी अधिमान्यता प्राप्त असलेली सत्ता म्हणजे परंपरागत अधिसत्ता म्हणुन ओळखली जाते. ही अधिसत्ता अनेक वर्शांच्या ऐतिहासीक परंपरेने आणि वहीवाटेने प्राप्त होत असते. पिढयांपिढया लोक काही विषिष्ट रूढींचे परंपरांचे पालन करत असतात आणि पूढे हेच आज्ञापालन सत्तेला अधिमान्यता मिळवुन देते.

हि अधिसत्ता व्यक्तीगत स्वरूपाची असते. ती विवेकनिश्ठ नसली तरी स्वेच्छाचारी नसते. कारण प्राचीन काळापासुन चालत आलेल्या रूढी, परंपरा आणि सवयीचे तिच्यावर बंधन असते. उदा. राजेषाहीमध्ये राजाच्या सत्तेचा प्राप्त होणारी अधिमान्यता हि रूढी प्रथा परंपरेतुनच मिळालेली असते. तसे आदीम समाजामध्ये टोळीप्रमुखाच्या सत्तेला अधिमान्यता हि परंपरेनेच प्राप्त होत असते.

पारंपारीक अधिसत्ता धारकाला मनाप्रमाणे वागण्याचे आणि निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मर्यादीत असते. ही अधिसत्ता दिव्यवलयी अधिसत्तेपेक्षा अधिक स्थिर स्वरूपाची असते.

2. दिव्यलयांकित अधिसत्ता :-

या प्रकारचा चमत्कृतीजन्य किंवा संमोहक अधिसत्ता असेदेखील म्हटल्या जाते. जेव्हा सत्ताधारी व्यक्तीकडे काहीतरी अलौकीक किंवा दैवी गुण आहेत. असा लोकांमध्ये विष्वास निर्माण होतो आणि त्या आधारावर लोक त्याच्या सत्तेला मान्यता देतात तेव्हा ही अधिसत्ता दिव्यवलयंकित अधिसत्ता म्हणून ओळखली जाते.

ही अधिसत्ता पूर्ण पणे व्यक्तीगत निश्ठांवर आधारीत असते. जोपर्यंत नेत्याबद्दल लोकांमध्ये आकर्षण आहे. तोपर्यंतच ही अधिसत्ता टिकते. एकदा का त्या नेत्यांचा लोकांवरचा प्रभाव कमी झाला की त्याची अधिसत्ता हि कोसळून पडते त्यामुळे अशी अधिसत्ता प्राप्त झालेल्या व्यक्तीला आपले आकर्षण कायम लोकांना राहिल या दृष्टीकोणातून सतत प्रयत्नशील असावे लागते.

दिव्यवलयंकित अधिसत्ता प्राचीन काळापासून निर्माण झाल्याची अनेक उदाहरणे आपल्याला पाहायला मिळतात. उदा. हिटलर, मुसोलीनी, चर्चील, लेनीन, प्रे. नासेर, सुर्काणो, महात्मा गांधी. पं, जवाहरलाल नेहरू, माओत्सेतूंग यासारख्या नेत्यांजवळची सत्ता ही दिव्यवलयंकित अधिसत्ता म्हणून ओळखली जाते.

3. वैधानिक विवेकसंपन्न अधिसत्ता

या अधिसत्तेचे अधिष्ठान संविधान कायदा विवेकी आणि विधिजन्य आज्ञा हे असते. म्हणजेच राजकीय सत्तेची योग्यता, औचित्य मूल्यसमरसता, कायदा व संविधानाचे असलेले अधिष्ठान या सर्व बाबी विचारात घेऊन लोक जेव्हा सत्ताधारकाच्या सत्तेला मान्यता प्रदान करतात. तेव्हा त्या अधिसत्तेला वैधानिक विवेकसंपन्न अधिसत्ता असे म्हणतात.

ही अधिसत्ता वैयक्तिक स्वरूपाची नसते, तर ती कायदयाने व संविधानाने निर्मित अशा पदाला असते. या पदावर असणाऱ्या व्यक्तीचे अधिकार आणि कर्तव्य हे कायदयानुसार ठरवलेले असतात. त्यामुळे सत्ताधारी व्यक्ती मनमानी करू शकत नाही. अधिसत्ताधारकाच्या आज्ञा या कायदयाशी सुसंगत असतील किंवा विवेकनिष्ठ असतील तरच त्याचे पालन लोककडून होते व त्याला मान्यता मिळते. ही अधिसत्ता अधिक स्थिर व टिकाऊ स्वरूपाची असते. व या अधिसत्तेचे स्वरूप संस्थात्मक असते. व उदा. लोकषाही व्यवस्थेत राजकारणातील प्रत्येक महत्वाच्या पदावरील व्यक्ती जवळची सत्ता ही विवेकी विधीसंपन्न अधिसत्ता असते. घटनेद्वारा प्राप्त झालेल्या अधिकारातून त्यालाही अधिसत्ता प्राप्त होत असते. उदा. भारतामध्ये प्रधान मंत्री मुख्यमंत्री, संसदेचे सदस्य, या व्यक्ती घटनेद्वारा सांगितलेल्या मार्गाने पदावर आरूढ झालेले असतात. म्हणून त्यांच्याजवळची सत्ता ही वैधानिक विवेकसंपन्न अधिसत्ता म्हणून ओळखली जाते.

मॅक्स वेबरने अधिसत्तेच्या वर्णन केलेल्या या तीन प्रकारापैकी विविध राजकीय व्यवस्थामध्ये एखादा प्रकार पूर्णपणे तर कधी-कधी तीनही प्रकार संमीश्र स्वरूपात आढळून येतात. उदा. भारतात इंदिरा गांधीच्या काळामध्ये त्यांच्याजवळ असलेल्या सत्तेमध्ये पारंपारीक, वैधानिक विवेकसंपन्न आणि दिव्यवलयंकित अधिसत्ता या तीनही सत्तांचे संमिश्र आढळून येते. तर ब्रीटनमध्ये राजाजवळ असलेली सत्ता ही पारंपारीक अधिसत्तेचे उत्तम उदाहरण सांगता येईल. तर आज जवळपास सर्वच लोकषाही राष्ट्रांमध्ये देशांच्या प्रमुखजवळ असलेली सत्ता ही वैधानिक विवेकसंपन्न स्वरूपाची आढळून येते. एखादया व्यक्तीला प्राप्त झालेली अधिसत्ता ही परंपरागत, दिव्यवलयंकित स्वरूपाची असली तर आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी ती व्यक्ती स्वतः जवळच्या सत्तेला वैधानिक अधिष्ठान मिळवून घेण्याचा प्रयत्न करते आणि एकदा का अशा सत्तेला कायदयाचे अधिष्ठान प्राप्त झाले तर ती सत्ता स्थिर व टिकाऊ स्वरूपाची असते.

सत्ता आणि अधिसत्ता यांचा परस्पर संबंध

प्राचीन काळामध्ये सत्ता आणि अधिसत्ता या दोन्ही संकल्पना एकाच अर्थाने वापरल्या जात असे. मात्र आधुनिक काळामध्ये अनेक लेखकांनी तर अधिसत्तेला सत्तेचा प्रकार मानले आहे. परंतू असे नसून आधुनिक राजकिय विरलेशणात सत्ता आणि अधिसत्ता यांच्यात फरक केला जातो. तो फरक पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. सत्ता हे एक साधन असून अधिसत्ता हे ते साधन वापरण्याचे एक माध्यम आहे. राजकिय क्षेत्रात सत्ता वापरण्याची क्षमता असलेले लोक आपल्या सत्तेचा परिणामकारकरित्या वापर तेव्हाच करू शकतात जेव्हा त्यांना अधिसत्ता प्राप्ता होती.
2. सत्ता ही प्रामुख्याने दंडशक्ती बलप्रयोगाची क्षमता यावर आधारीत असते. तर अधिसत्ता ही औचिकतेपूर्णतः विवेकनिश्ठता न्यायतत्व, लोकांचा विष्वास व श्रद्धा यावर आधारीत असते.
3. सत्ता ही अधिकृत आणि अनधिकृत अश्या दोन्ही स्वरुपाची असते. सत्ता गाजवण्याची क्षमता असलेल्या व्यक्तीला सत्ता गाजवण्याचा अधिकार असतो असे नाही. परंतु तर अधिसत्ता ही नेहमी अधिकृत असते. सत्ता गाजवण्याचा अधिकार सर्वमान्य झाल्यानंतर अधिसत्ता अस्तित्वात येते.
4. अधिसत्ता ही विवेकपूर्ण कायद्यावर आधारित असल्यामुळे अधिसत्तेच्या आदेशाचे पालन अनिवार्यपणे करवे लागते. परंतु सत्तेबाबत मात्र अशी परिस्थिती नसते.
5. सत्तेचे स्वरुप अनिश्चित व अस्पष्ट असते. परंतु अधिसत्ता निश्चित आणि स्पष्ट असते. अधिमान्य संस्था किवा पदाच्या माध्यमातून अधिसत्तेचा वापर होत असल्यामुळे तिचे स्थान हे निश्चित असते.

अधिसत्तेचे स्वरुप स्पष्ट असले आणि तिचे स्थान स्पष्ट असले तरी अधिसत्तेसमोर अनेकदा वरीच आव्हाने निर्माण होतात राज्यातील असंतुष्ट गट अधिसत्तेचा विरोध करतात. तेव्हा दंडाचा वापर करण्यापेक्षा अधिसत्ता लोकांची मते आपल्याकडे वळवण्यासाठी लोकांचे योग्य सामाजिकीकरण घडवून आणणे विचारप्रणालीच्या माध्यमातून लोकांना महत्त्व पटवून देणे, लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हे निरनिराळे मार्ग म्हणजे अधिसत्तेसमोरील आव्हाने टाळण्याची साधने होय. अश्याप्रकारे अधिसत्ता ही व्यक्ती व्यक्तीमध्ये सुसंवाद कायम कार्यक्षम ठेवणारी यंत्रणा आहे. म्हणून एकूनच राजकिय व्यवस्थेत सत्तेपेक्षा अधिसत्ता ही संकल्पना जास्त महत्त्वाची समजली जाते.

स्वातंत्र्य व समता

प्र.1 स्वातंत्र्य म्हणजे काय ते सांगून स्वातंत्र्याच्या निरनिराळ्या प्रकारचे वर्णन करा.

“प्रत्येक व्यक्ति आणि व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्व विकासाशी निगडित असलेली राज्यशास्त्रातली महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे स्वातंत्र्य होय.”

व्यक्तिचा विकास झाला तर राज्याचा विकास होतो. कारण षेवटी राज्य हे व्यक्तिनीच मिळुन बनलेले असते. म्हणुन समाजाच्या स्थैर्यासाठी राज्याची सार्वभौम सत्ता जेवढी आवष्यक आहे. तितकेच व्यक्तीजिवनामध्ये स्वातंत्र्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणुन राज्यशास्त्रज्ञांनी स्वातंत्र्याची संकल्पना राज्यशास्त्रात महत्त्वाची ठरलेली आहे.

व्यक्तिचा विकास झाला तर राज्याचा विकास होतो. कारण षेवटी राज्य हे व्यक्तिनीच मिळुन बनलेले असते. म्हणुन समाजाच्या स्थैर्यासाठी राज्याची सार्वभौम सत्ता जेवढी आवष्यक आहे. तितकेच व्यक्तीजिवनामध्ये स्वातंत्र्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणुन राज्यशास्त्रज्ञांनी स्वातंत्र्याची संकल्पना राज्यशास्त्रात महत्त्वाची ठरलेली आहे.

इंग्रजीतील स्पइमतजल या षब्दा पासुन मराठी ‘स्वातंत्र्य’ हा षब्द तयार झालेला आहे. किंवा ते स्पइमतजल या इंग्रजी भाशेचे मराठी भाशांतर आहे. असे म्हणावे लागते.

स्पइमतजल हा षब्द लॅटिन भाशेतील स्पइमत या षब्दापासुन निर्माण झाला आहे.याचा अर्थ होतो. ‘बंधनमुक्त’ म्हणुन स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनमुक्त वागणे अस घेतला जात नाही. तर विषिष्ट बंधनांच्या चौकटित राहुन आपल्या मनाप्रमाणे केलेले वर्तन असा स्वातंत्र्याच्या खरा अर्थ घेतला जातो. त्या अनुशंगाने स्वातंत्र्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक अषा दोन प्रकारात वर्णन केले जाते.

हॉब्ज, रूसो सारख्या विचारवंतानी स्वातंत्र्याचा अर्थ बंधनाच्या अभाव असा घेतला होता परंतु यामुळे स्वैराचाराची परिस्थिती राज्यात निर्माण होऊ षकते. म्हणुन याला नकारात्मक स्वातंत्र्य असे संबोधल्या गेले. परंतु प्रो. लास्की यांनी स्पइमतजल पे जीम जउवेचीमतम बतमंजमक इल व्पहीजल असा स्वातंत्र्याचा अर्थ घेतला म्हणजेच स्वातंत्र्य हे व्यक्तिच्या विकासासाठी आवष्यक आहे. परंतू ते कायदे पाळण्यासाठी टिकुन राहत असते. असे ही त्यांनी म्हटले आहे. म्हणुन पुढे प्रो. लास्की यांचीच विचारसरणी मान्य करण्यात आली. व हाच स्वातंत्र्याचा सकारात्मक अर्थ घेतला गेला.

● व्याख्या :-

वरीलप्रमाणे स्वातंत्र्याबद्दल पाहिल्यानंतर राज्यशास्त्रातल्या विविध लेखकांनी स्वातंत्र्याच्या खालील व्याख्या केलेल्या आहे.

1. जे. एस. मील यांच्या मते :-

ज्या वर्तनाचा संबंध दुस-याशी येतो अषा वर्तनासाठी व्यक्ति समाजाला जबाबदार राहु षकते. पण ज्या वर्तनाचा संबंध केवळ व्यक्तिच्या वैयक्तिक जिवनाशी असतो त्याबाबत व्यक्तिला अबाधित स्वातंत्र्य असते.

2. हबर्ट स्पेन्सर यांच्या मते :-

इतर व्यक्तिच्या स्वातंत्र्यावर आघात न करता स्वातंत्र्याच्या मनाप्रमाणे वागयाचा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य होय.

मॅकेनी यांच्या मते :-

स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनाच्या अभाव नव्हे तर अनुचित बंधनाऐवजी एचित बंधनाची व्यवस्था होय.

टि. एच. ग्रिन :-

स्वातंत्र्य म्हणजे त्या सर्व गोष्टी करण्याचा किंवा उपभोग घेण्याचा अधिकार ज्या इतरांच्या सोबत उपभोग घेण्याचा योग्य आहे.

प्रो लास्की :-

सर्व लोकांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वोत्तम विकास करण्याची संधी ज्या सामाजिक स्थितीत प्राप्त होते त्याची जोपासना करणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय.

व्यक्ती आणि संस्था यांना आपल्या पद्धतीने विचार करण्याचा, त्याची अभिव्यक्ती करण्याचा आणि त्यानुसार कार्य करण्याचा कायद्याच्या संरक्षणाखाली मिळणारा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य होय.

परंतु हे उपभोगत असताना त्यांनी इतरांच्या अधिकारांना हानी पोहचवता कामा नये.

स्वातंत्र्याचे स्वरूप :-

प्रत्येक काळामध्ये परिस्थितीनुरूप स्वातंत्र्याचा अर्थ बदलेला दिसून येतो. आज आपण जो स्वातंत्र्याचा अर्थ घेतो तो ग्रीक कालखंडात घेतला जात नव्हता ग्रीक काळामध्ये स्वातंत्र्य फक्त वरिष्ठ लोकांना राजकारणात सहभाग घेण्याची संधी एवढ्यापुरतेच मर्यादीत होते. गुलामांना राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी नव्हती विषिष्ट काळातील संदर्भारून स्वातंत्र्याच्या स्वरूपात प्रत्येक कालखंडात आपल्याला बदल झालेला दिसून येतो. आणि त्यामुळेच स्वातंत्र्याचे स्वरूप अभ्यासतां त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन स्वरूपात विभाजन केले जाते.

स्वातंत्र्याचे नकारात्मक स्वरूप/किंवा नकारात्मक स्वातंत्र्य :-

व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार वागण्याचे दिलेले पूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे स्वातंत्र्य होय. म्हणजेच स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनाचा अभाव असा जो स्वातंत्र्याचा अर्थ घेतला जातो. तो पूर्णपणे नकारात्मक अर्थ होय. हॉब्स रुसो या सारख्या विचारवंतांनी या अनियंत्रित स्वातंत्र्याचे समर्थन केलेले आहे. 'मिल' ने व्यक्तीला अमर्यादित स्वातंत्र्य असावे असावे असे म्हटले होते व हे स्वातंत्र्य पूर्णपणे व्यक्तीच्या हिताचे असते. असे त्याचे म्हणजे होते. कारण अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्याने व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी तर मदत होतेच परंतु त्याबरोबरच राष्ट्र व समाजाचाही विकास होतो. असे 'मिल' चे म्हणणे होते.

परंतु स्वातंत्र्याचे हे नकारात्मक स्वरूप व 'मिल' सारख्या लेखकाने त्याचे केलेले समर्थन हे मान्य करता येण्यासारखे नव्हते. कारण असे अनिबंध स्वातंत्र्य व्यक्तीला दिल्यास राज्यात अराजकाची व गोधळाची स्थिती निर्माण होईल. जे लोक सबल आहेत त्यांनाच केवळ स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल यामुळे लोकांना स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याचा राज्याचा जो मुळ उद्देश आहे त्यालाच हरताळ खासल्यासारखे होईल कारण समाजातील सर्व व्यक्तींना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे असे जर वाटत असेल तर त्यासाठी व्यक्तीच्या वर्तणुकीवर काही उचित बंधने घालणे आवश्यक असते आणि या बंधनामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान स्वातंत्र्य उपभोगण्याची संधी प्राप्त होईल. म्हणून ही नकारात्मक स्वातंत्र्याची कल्पना केली जात नाही.

स्वातंत्र्याचे नकारात्मक स्वरूप/किंवा नकारात्मक स्वातंत्र्य :-

“ सकारात्मक स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीला विषिष्ट बंधनाच्या आत राहून आपल्या मनाप्रमाणे वागण्याची दिलेली मुभा होय,”

अशा पद्धतीने वागून उचित बंधनाचा स्वीकार करायला लावून आपल्या मनाप्रमाणे वागण्याची परवानगी. स्वातंत्र्याचे सकारात्मक स्वरूप लोकांना देत असते. आणि समाजामध्ये शांतता प्रस्थापित होण्यासाठी व सर्वांनी समान रितीने स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी स्वातंत्र्याचे हेच स्वरूप अत्यंत उपयोगी ठरते टी.एच.ग्रीन, प्रो. लास्की यासारख्या लेखकांच्या लिखाणात स्वातंत्र्याची ही सकारात्मक संकल्पना पाहायला मिळते.

म्हणून स्वातंत्र्याचा अर्थ असा घेतला जातो की स्वातंत्र्य म्हणजे उचित बंधनांचा स्वीकार करणारा व्यक्तीचा सामाजिक अधिकार होय. व यामुळेच कायदा ही स्वातंत्र्याची पहिली अट राहते. कायदे विवेकी आहेत. म्हणून आपण त्याचे पालन केले

पाहिले अषी जेव्हा व्यक्तीची खात्री होते. तेव्हा त्यांच्यासाठी कायदे हे बंधन राहता स्वतःच स्वतःवर घातलेले निर्बंध असे त्याचे स्वरूप होते. म्हणून कायदेपालन करूनदेखील व्यक्तीचे स्वातंत्र्य म्हणून व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व समाजात विकसित होते हा आधार मानून स्वातंत्र्य ही एक समान सापेक्ष सद्भाव व्यक्त करणारी स्थिती मानली जाते. असे ग्रीन म्हणतो प्रो. लास्कीने देखील अधिकाराशी स्वातंत्र्याचा संबंध लावलेला आहे. त्यांच्या मते जेवढ्या प्रमाणात अधिकार प्राप्त होतील.

वरीलप्रमाणे सकारात्मक स्वातंत्र्याचा अर्थ पाहिल्यास हेच स्वातंत्र्य खरे स्वातंत्र्य होय. हे आपल्याला मान्य करावे लागते. स्वातंत्र्याची नकारात्मक कल्पना मान्य करता येत नाही.

स्वातंत्र्याचे प्रकार :-

स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेविषयी वेगवेगळे दृष्टिकोन असल्यामुळे स्वातंत्र्याच्या प्रकाराबाबत देखील मतभेद दिसून येतात काही लेखकांनी नैसर्गिक स्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानले आहे. तर मिल सारख्या लेखकांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानले आहे. तर काही विचारवंतांनी नैतिक आणि धार्मिक अशा स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे. अशाप्रकारे स्वातंत्र्याचे वेगवेगळे प्रकार सांगण्यात येत असले तरी स्वातंत्र्याचे खालील पाच प्रकार सर्वमान्य मानले जातात. ते पुढीलप्रमाणे :-

- 1) नैसर्गिक स्वातंत्र्य
- 2) व्यक्ती स्वातंत्र्य
- 3) नागरिक स्वातंत्र्य
- 4) राजकीय स्वातंत्र्य
- 5) आर्थिक स्वातंत्र्य

वरील स्वातंत्र्याव्यक्तीरिक्त 'राष्ट्रीय स्वातंत्र्य' हा देखील स्वातंत्र्याचा एक प्रकार सांगितला जातो.

1) नैसर्गिक स्वातंत्र्य :-

प्रत्येक मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र असतो. ही नैसर्गिक स्वातंत्र्याची मध्यवर्ती कल्पना आहे. निसर्गतःच व्यक्ती स्वतंत्र जन्माला आल्यामुळे तिच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घालण्याचा कोणताही अधिकार नाही. असे या स्वातंत्र्याद्वारा म्हटले जाते.

हॉब्स, लॉक, रुसो यासारख्या विचारवंतांनी नैसर्गिक स्वातंत्र्याची कल्पना मांडली आहे. परंतु नैसर्गिक स्वातंत्र्याची ही कल्पना कितीही आकर्षक वाटत असली तरी "बंधनाचा अभाव" या नकारात्मक स्वातंत्र्यवर ती आधारलेली असल्यामुळे तिचा स्विकार करणे म्हणजेच प्रत्यक्ष अराजकाला आमंत्रण देणे होय. म्हणून ती मान्य करता येत नाही.

वरीलप्रमाणे नैसर्गिक स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेला मान्य करता येत नाही. कारण त्यामुळे सर्वत्र समाजात षक्तीषाली लोकांचे वर्चस्व निर्माण होऊन दुर्बल व्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यापासून वंचित राहतील त्यामुळे स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनाच्या आत राहून प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या मनाप्रमाणे वागण्याची दिलेली परवानगी असे म्हटल्या जाते. त्यामुळे पुढे स्वातंत्र्याचे सकारात्मक स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी ही नैसर्गिक स्वातंत्र्याची कल्पना जरी ती मान्य करता येत नसली तरी उपयोगाची ठरते. नैसर्गिक स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेमुळे आणखी एक कायदा असा झाला. स्वातंत्र्याच्या नावाखाली व्यक्तीवर अनुचित व अविवेकी बंधने घालणाऱ्या राज्यावर नियंत्रण ठेवणे षक्य झाले त्यामुळे पुढे राज्याने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने टाकत असतांना ती अविवेकी आणि अविचाराची असू नये. असे म्हणजे मान्य केल्या जाऊ लागले. व त्यामुळे राज्याचा व्यक्तिजिवनातील अनावष्यक हस्तक्षेप रोखणे षक्य झाले तसेच वस्तुतः नकारात्मक स्वातंत्र्य स्पष्ट करणारी ही स्वातंत्र्याची संकल्पना मान्य करता येण्याजोगी नसली तरी यातून एक गोष्ट स्पष्ट झाली की अनेक राष्ट्रांना साम्राज्यावादाविरोधात लढण्याची प्रेरणा या संकल्पनेतून मिळाली तसेच

अनेक आंतररश्ट्रीय कायदे, काही राजनयीक व्यवहार सार्वजनिक कायदे साहित्य, नैतिकता, औचित्य इ. अनेक गोश्टिवर याच संकल्यनेचा प्रभाव पडलेला दिसुन येतो.

2) व्यक्ती स्वातंत्र्य :-

या स्वातंत्र्यानुसार प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेनुसार वर्तन करण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाते. जे. एस.मिल हे व्यक्तीस्वातंत्र्याचे प्रमुख प्रवर्तक मानले जातात. तसेच रसेल नावाच्या विचारवंतानेसुद्धा व्यक्तीस्वातंत्र्याचे समर्थन केलेले आहे.

व्यक्तीस्वातंत्र्यामध्ये व्यक्तीला जिवन जगण्याचे स्वातंत्र्य, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, भ्रमण व वास्तव करण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, उपासना स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य, संपत्ती मिळवणे व धारण करण्याचे स्वातंत्र्य, हे या स्वातंत्र्याचे प्रकार मानले जातात. व्यक्तीस्वातंत्र्य हे लोकषाही न्याय आणि प्रगतीचा मापदंड समजला जातो. आणि ते कधीही अनिर्बंध नसते. राष्ट्र व समाज हिताला जे बाधक ठरेल असे व्यक्तीस्वातंत्र्य व्यक्तीला कधीही प्राप्त होऊ शकत नाही.

3 नागरिक स्वातंत्र्य :-

“या स्वातंत्र्याला सामाजिक स्वातंत्र्य असे देखील म्हणतात. एक नागरिक म्हणुन समाजजिवन जगत असताना व्यक्तीला जी स्वातंत्र्ये आवश्यक असतात त्याला नागरिक स्वातंत्र्य असे म्हणतात

नागरिक स्वातंत्र्य हे राज्याकडून व्यक्तीला दिले जाते व त्याच्या संरक्षणाची व्यवस्था देखील केली जाते.

जे.एस.मिल, बर्झाड रसेल, हायेक इ. विचारवंत नागरी स्वातंत्र्याचे समर्थक समजले जातात.

भाषण स्वातंत्र्य, लेखन व मुद्रण स्वातंत्र्य, धर्म स्वातंत्र्य, संघ व संघटना निर्माण स्वातंत्र्य भ्रमण स्वातंत्र्य, संपत्ती मिळवणे व तिचे जतन करण्याचे स्वातंत्र्य इ. स्वातंत्र्ये ही नागरी स्वातंत्र्ये समजली जातात. नागरिक स्वातंत्र्य उपभोगत असताना सर्वना ते समान रितीन उपभोगता आले पाहिजे : एका नागरिकाने ते उपभोगत असताना दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करू नये अशी अपेक्षा केली जाते. आणि म्हणुन या नागरी स्वातंत्र्याच्या कल्पनेतुनच मुलभुत अधिकारांना घटनेत स्थान असते. व एका विषिष्ट बंधनात राहुन त्याचा उपभोग घ्यायचा असतो. जो स्वातंत्र्याची व अधिकारांची मर्यादा ओलाडुन दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्य व अधिकारावर अतिक्रमण करेल त्याला राज्याद्वारा दंडित केले जाते.

नागरी स्वातंत्र्य हे देश, काल, परिस्थितीनुरूप बदलणारे असते. तसेच नागरी स्वातंत्र्यामुळे शांतता व सार्वजनिक सुरक्षितता घोक्यात येत असेल व नैतिकता व सामाजिक स्वास्थ्यासाठी ते हानीकारक ठरत असेल किंवा गुन्हेगारी व अनैतिक व्यवहाराला त्यामुळे प्रोत्साहन मिळत असेल तर राज्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टिने त्यावर आवश्यक ती बंधने राज्याला टाकता येतात.

4) राजकिय स्वातंत्र्य :-

प्रो. लास्की ने राजकीय स्वातंत्र्याची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की, ज्या स्वातंत्र्यमुळे राज्याच्या कार्यात सक्रियतेने सहभागी होण्याचा व्यक्तीचा अधिकार म्हणजे राजकिय स्वातंत्र्य होय. तर लिकॉक या लेखकाने राजकीय स्वातंत्र्याची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की कायध्याच्या माध्यमातुन केलेली राजकिय अधिकारांची व्यवस्था म्हणजे राजकिय स्वातंत्र्य होय.

म्हणजेच राजकिय स्वातंत्र्याबाबत आपण असे म्हणु शकतो की, राजकिय स्वातंत्र्य हा जनतेचा असा अधिकार आहे की, ज्यामुळे व्यक्ती शासनकार्यात सक्रियतेने सहभागी होऊन राज्यकर्त्यावर नियंत्रण ठेवू शकते. खालील अधिकारांच्या माध्यमातून राज्यातील व्यक्तींना राजकिय स्वातंत्र्य उपभोगता येते.

- 1) मतदान करण्याचा अधिकार
- 2) निवडणुकीला उभे राहण्याचा व आवश्यक मते मिळाल्यास निवडणु येण्याचा अधिकार
- 3) पात्रता आणि योग्यतेच्या आधारावर सरकारी किंवा सार्वजनिक पद प्राप्त करण्याचा अधिकार
- 4) सरकारवर टिका करणे, सरकारच्या कार्याची चिकित्सा करणे सरकारच्या घ्येयधोरणांना विरोध करणे सरकार विरुद्ध प्रदर्शन करणे, व सरकारला पदच्युत करणे.

वरील सर्व अधिकारामधुन राजकिय स्वातंय अभिव्यक्त होत असते आणि हे अधिकार केवळ लोकषाही षासनातच व्यक्तीला मिळतात. म्हणुन गील ख्रिस्ट ने म्हटल्याप्रमाणे राजकिय स्वातंय हे लोकषाहीचे दुसरे नाव आहे.

5) आर्थिक स्वातंय :-

ज्याप्रमाणे व्यक्तीला राजकिय आणि नागरीक स्वातंय उपभागेता येते त्याचप्रमाणे व्यक्तीला आर्थिक क्षेत्रातदेखील स्वातंय, असावे. असे म्हटल्या जाते.

या स्वातंयानुसार आर्थिक क्षेत्रात राज्याने कोणत्याही प्रकाराचा हस्तक्षेच करु नये तसेच आर्थिक कार्यावर कोणतीही बंधने असु नयेत. असे म्हटले जाते.

थोडक्यात व्यक्तीच्या अंगी असलेले कौषल्य व क्षमता व अंगभूत गुण या आधारावर व्यक्तीला आर्थिक विकास करण्याची संधी मिळाली पाहिजे तसेच व्यक्तीला केवळ आर्थिक लाभासाठी स्वतःचे श्रम इच्छेविरुद्ध विकावे लागु नये तसेच कोणाचेही श्रम लुबाडल्या जाऊ नये. आर्थिक स्वातंयाच्या अंतर्गत व्यक्तीला किमान आपल्या मुलभूत गरजा भागवता याव्यात म्हणजेच प्रो. लास्की यांच्या मते आर्थिक स्वातंय लोकाना प्राप्त करुन देण्यासाठी दोन गोशिट समाजामध्ये होणे आवश्यक आहे. त्या म्हणजे उदयोगधंद्यांचे लोकषाहीकरण व दुसरे म्हणजे प्रत्येकाला आपल्या आवश्यक गरजा भागवता येईल याची षासनाकडून मिळालेली हमी.

थोडक्यात आर्थिक परावलंबनातून आर्थिक गुलामगिरी निर्माण होते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक विवंचनेतुन मुक्तता मिळवून देणे हे आवश्यक आहे. असे लास्की म्हणजे.

आर्थिक स्वातंयाचा विधायक अर्थ असा आहे की कोणलाही आपल्या इच्छेविरुद्ध श्रम विकण्यास भाग पाडू नये तसेच कामगारांना योग्य मोबदला मिळावा उत्पादन व्यवस्थेत व व्यवस्थापनात सहभागी होण्याची संधी दयावी भविश्य निर्वाह निधिची तरतुद सेवाविवृत्ती वेतन आजारपणात आर्थिक मदत प्राप्त होणे या सर्व प्रष्नांची सोडवणुक करणे म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय.

तसेच वरील स्वातंत्र्या प्रमाणे वरच्या सर्व स्वातंत्र्याच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेले स्वातंत्र्य म्हणजे राश्ट्रिय स्वातंत्र्य होय.

❖ राश्ट्रिय स्वातंत्र्य :-

हया स्वातंत्र्याचा संबंध राश्ट्राषी असतो. वरील सर्व स्वातंत्र्ये व्यक्तीषी संबंधित

होती. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य आवश्यक आणि प्रिय असते तसेच राश्ट्राला देखील स्वातंत्र्य आवश्यक आणि प्रिय असते.

राश्ट्रिय स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येक राश्ट्राचे स्वतंत्र सार्वभौम राज्य असावे, राज्यांतर्गत निर्णय घेण्याच्या बाबतीत राज्याच्या सार्वभौम सत्तेवर षासनातील व्यक्तीं व्यतिरिक्त तसेच कोणत्याही परकिय सत्तेचे नियंत्रण नसावे. राश्ट्रिय स्वातंत्र्यामुळे राश्ट्रातील व्यक्तींना स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येतो. तसेच राश्ट्र आपल्या नागरिकांच्या विकासासाठी आवश्यक ते निर्णय व धोरणे ठरवून षकतात. आपले अंतर्गत प्रष्न स्वमर्जीने सोडवू षकतात. राश्ट्रिय स्वातंत्र्यामुळे कोणत्याही परकीय षक्तीला राश्ट्राच्या कार्यात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. म्हणुन प्रत्येक राश्ट्राला स्वयंनिर्णयाचा अधिकार असतो. ही बाब या स्वातंत्र्यांतर्गत मान्य करण्यात आली आहे. आणि आज

आंतरराष्ट्रीय कायदयाने सुद्धा प्रत्येक राष्ट्राच्या स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराला मान्यता देण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची संकल्पना ही आधुनिक असली तरी प्राचिन काळापासून लोकांना आपल्या समुदायाची सुरक्षितता व स्वातंत्र्य हे प्राणापेक्षाही प्रिय होत. याचे दाखले इतिहासातील अनेक उदाहरणे देउन सांगता येतील. राष्ट्रासाठी बलिदान करणाऱ्या अनेक पहिदांची उदाहरणे प्रत्येक देशाच्या इतिहासात आढळून येतात.

❖ स्वातंत्र्याचे महत्त्व:-

वरीलप्रमाणे स्वातंत्र्य म्हणजे काय व स्वातंत्र्याचे निरनिराळे प्रकार पाहिल्यानंतर स्वातंत्र्य हे व्यक्तीसाठी अतिषय महत्त्वाचे आहे. हे लक्षात येते. त्याचे महत्त्व पुढील विवेचनावरून लक्षात येते.

- 1) व्यक्तीचे अस्तित्व स्वातंत्र्याषिवाय व्यक्तीला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव होत नाही.
- 2) व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास स्वातंत्र्याच्या वातावरणात होत असतो.
- 3) समाजसुधारणा – समाजव्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणायचे असल्यास स्वातंत्र्य असणे अत्यंत आवश्यक समजले जाते.
- 4) राज्यासाठी आधारभूत – राज्यासाठी स्वातंत्र्य असणे अत्यंत आवश्यक असते. राष्ट्रिय स्वातंत्र्याषिवाय राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण होऊ शकत नाही.
- 5) लोकषाही षासनाचा आधार – लोकषाही षासन पद्धतीत षासनकर्ते राज्यकारभारासाठी लोकांना जबाबदार असतात. लोक सार्वभौम असतात. त्यामुळे स्वातंत्र्याचे अविशकरण लोकषाही षासनातच चांगल्या पद्धतीने होते म्हणून स्वातंत्र्य हा लोकषाही षासनाचा आधार आहे. असे म्हटल्या जाते.

समता

स्वातंत्र्या प्रमाणेच समतेची संकल्पनादेखील लोकशाहीचे एक तत्व म्हणून राज्यशास्त्रात महत्त्वाचे समजले जाते. १७८९ साली झालेल्या फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीने स्वातंत्र, समता, बंधुला या तीन महान तत्वांना जन्म दिला आणि त्या नंतर प्रत्येक राष्ट्राने विशेषत : लोकशाही राष्ट्राने समतेचे तत्व लोकशाहीचे आधारभूत तत्व म्हणून स्वीकारले. पूर्वी निरंकूश राजेशाहीमध्ये श्रेष्ठ लोकांना काही विशेष अधिकार प्रदान केले जात असे

आणि कनिष्ठ लोकांना अपमानास्पद वागणूक मिळत असे अभिजन वर्ग हा श्रेष्ठ व बहुजन वर्ग यांना सुखसोयी उत्पन्न करून देणारे साधन अश्या दृष्टीने सर्वसामान्य म्हणजेच बहुजन लोकांकडे पाहिले जात असे त्यामुळे या काळातले वातावरण विषमतेने भारलेले होते म्हणून विषमता ही समतेच्या विरुद्ध असल्यामुळे आधुनिक व सर्वसमावेशक अर्थाने १८ च्या शतकापासून राज्य शास्त्रात समतेची संकल्पना वापरात येऊ लागली.

निकोप सामाजिक जीवन जगण्यासाठी सर्व व्यक्तींना समान संधी आणि अधिकार मिळाले पाहिजे ही समतेच्या संकल्पने मागील मुळ धारणा आहे. आज प्रत्येक लोकशाही राष्ट्राने समतेचे तत्व राजकीय व्यवस्थेचे आधारभूत तत्व मान्य केले असले तरी समतेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन सर्वांचा सारखा नाही. स्वातंत्र्याइतकीच ही संकल्पना अर्थाच्या दृष्टीने संदिग्ध आहे. तरिदेखील प्रत्येकाला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची समान संधी देणे, विशेषाधिकाराचा अभाव, अधिकारांचे वाटप, समानरितीने करणे, या अर्थाने समतेची संकल्पना वापरली जाते.

● समतेचा अर्थ

सर्वसाधारणपणे समतेचा अर्थ सर्वांना सारखी वागणूक देणे असाच घेतला जातो. परंतु नैसर्गिकदृष्ट्या भिन्न गुण वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यक्तींना सारखी वागणूक देणे म्हणजे समता हा समतेचा अर्थ चूकीचा ठरतो. तर समतेचा वास्तविक अर्थ खालीलप्रमाणे घेतला जातो.

समता म्हणजे सारखेपणा नसून प्रत्येक व्यक्तीला मानवनिर्मित विषमता आणि भेदभाव नष्ट करून समाजाचा एक घटक या नात्याने सामाजिक दर्जा व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे व व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या गुणवत्तेनुसार व पात्रतेनुसार तिला व्यक्तीमत्वाचा विकास घडवून आणण्यासाठी समान संधी प्राप्त करून देणे समाजातील विशेषाधिकाराची समाप्ती करणे म्हणजे समता होय.

म्हणजेच राज्याकडून नागरिकांना राजकीय व नागरी अधिकाराचे वाटप करतांना भेदाभेद केल्या जाऊ नये असेच यातून स्पष्ट होते.

समतेच्या संकल्पनेत तीन मूलभूत गोष्टींचा अंतर्भाव होतो.

१) समाजातून विशेषाधिकार नष्ट करणे.

२) जन्म, जात, वर्ण, लिंग, धर्म, संपत्ती या आधारावर व्यक्तीव्यक्तीमध्ये भेदभाव न करता प्रत्येकाला

आपल्या विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे

३) सर्वांना अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा भागवण्याचा अधिकार देणे.

वरील विवेचना वरून प्रो. लास्की समतेची व्याख्या करतांना असे म्हणतात की, स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास हे मानवी जीवनाचे ध्येय असते आणि व्यक्तीमत्व विकास करून घेण्यासाठी सर्वांना समान संधी देणे व त्याच बरोबर याला बाधक ठरणान्या विशेष सवलतीचा सर्वांना नकार देणे म्हणजे समता होय.

मूलतः : समाजात समतल पातळी निर्माण करणे हे समतेचे ध्येय असते. याची ती एक प्रक्रिया असते. कोणत्याही व्यक्तीला समाजात असे विशेष स्थान मिळू नये की त्याचा गैरवापर करून ती व्यक्ती दुसऱ्याचे अधिकार नाकारेल व अशी समता सामाजिक आणि राजकीय अश्या दोन्ही क्षेत्रात असली पाहिजे –

● समतेचे स्वरूप

स्वातंत्र्याप्रमाणेच समतादेखील सकारात्मक आणि नकारात्मक अश्या दोन प्रकारची असते.

नकारात्मक समता म्हणजे विशेष अधिकाराची समाप्ती करणे तसेच मानवनिर्मित जे अन्यायकारक भेदाभेद आहेत ते नष्ट करण्याचा आग्रह करणे.

सकारात्मक समता म्हणजे व्यक्तीला समान संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी अश्या वातावरणाची निर्मिती करणे की ज्या वातावरणात व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळू शकेल.

वरीलप्रमाणे समतेचा अर्थ पाहिल्यानंतर समतेचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे, समतेमुळे समाजातील मानवनिर्मित विषमता आणि भेदभाव नष्ट करून

समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीला समान दर्जा व प्रतिष्ठा प्राप्त होते.

२) माणुस म्हणुन समतेच्या तत्वामुळे विवेक-निष्ठ माणूस म्हणुन जगण्याचा अधिकार व्यक्तीला प्राप्त होतो.

३) राज्य भेदभाव करणार नाही. राज्यातील जनतेला अधिकारांचे वाटप करत असतांना समता तत्वामुळे राज्य भेदभाव करत नाही.

४) आर्थिक समता :- समाजामध्ये जोपर्यंत आर्थिक समतेचे वातावरण निर्माण होत नाही तोपर्यंत समतेला काहीही अर्थ नाही. व आर्थिक समता म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या किमान मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी हमी देणे असे वातावरण राज्यात निर्माण करणे.

५) आंतरराष्ट्रीय शांतता

आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय समता महत्वाची समजली जाते. याप्रामाणे समाजाचे योग्य संतुलन घडवून आणणे हाच समतेचा मुख्य उद्देश असतो.

• समतेचे प्रकार

लॉर्ड ब्राड्सने समतेचे खालील पाच प्रकार सांगितले आहे.

१) नागरिक समता

२) सामाजिक समता

३) राजकीय समता

४) आर्थिक समता

१) नागरिक समता

राज्यामध्ये सर्व नागरीक समान आहे. या आधारावर नागरीकांमध्ये कोणताही भेदभाव न करता विशेष करून धर्म, वंश, जात, लिंग या आधारावर सर्वांना समान अधिकार बहाल करणे म्हणजे नागरी समता होय, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक, व्यक्तीगत आणि राजकीय अधिकारांचा समानतेने उपभोग घेता यावा हे नागरी समतेत अभिप्रेत असते.

नागरी समतेतील दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे कायदयासमोर अंमलबजावणी करतांना ते लागू करतांना समाजतील सर्व व्यक्तींना समानतेने लागू व्हावे कायदयाचे सर्वांना समान संरक्षण प्राप्त व्हावे.

२) सामाजिक समता

समाजातून विशेष अधिकार नष्ट करणे उच्चनिच भेदभाव नष्ट करणे व समाजाचा एक घटक या नात्याने सर्व व्यक्तींना समान सामाजिक दर्जा देणे, व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या गुणांच्या आधारावर सामाजिक विकासाची समान संधी देणे म्हणजे सामाजिक समता होय.

नागरी आणि राजकीय समता प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक समता महत्वाची ठरते तसेच केवळ कायदयाने सामाजिक समता प्रस्थापित करता येत नाही. तर त्यासाठी व्यक्तीमध्ये सद्सद् विवेकबुद्धी वाढीस लागून बंधुभाव निर्माण होणे आवश्यक आहे. तसेच समाजाची रचना सामाजिक समतेच्या पायावर निर्माण होणे आवश्यक आहे. पूर्वी भारतामध्ये असलेली जातीव्यवस्था सामाजिक समतेला मारक होती. त्यामुळे भारतात सर्वत्र सामाजिक विषमतेचे वातावरण निर्माण झाले होते तेव्हा घटना तयार करित असतांना सामाजिक समतेच्या निर्मितीसाठी अनेक तरतूदी संविधानात करण्यात आल्या परंतु तरी समाजामध्ये धर्म, भाषा, संप्रदाय, जात या आधारावर भेदभाव आढळून येतात. म्हणून असे म्हणावे लागते की सामाजिक समतेचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार, लोकजागृती, वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा प्रचार, आर्थिक सुरक्षितता या गोष्टींची अत्यंत गरज आहे. लोकांमध्ये सामाजिक समतेला पोषक असा दृष्टीकोन निर्माण करून सामाजिक समतेचे हे उद्दिष्ट गाठता येऊ शकते.

३) राजकीय समता

राजकीय अधिकारांचे वाटप करत असतांना जात, धर्म, लिंग, संपत्ती या आधारावर व्यक्ती व्यक्तीमध्ये भेदभाव न करणे व शासन कार्यात सक्रियतेने भाग घेण्याचा प्रत्येकाला अधिकार मिळणे याला राजकीय समता असे म्हणतात.

राजकीय अधिकाराच्या अंतर्गत जे अधिकार येतात जसे मतदानाचा अधिकार, निवडणूक लढण्याचा अधिकार, सार्वजनिक व सरकारी पद धारण करण्याचा अधिकार, राजकीय कार्यात सक्रियतेने सहभागी होणे व शासन कार्यावर टिका करणे हे सर्व अधिकार समाजातील व्यक्तींना समानतेने उपभोगायला मिळणे राजकीय समते अंतर्गत येते. पूर्वी ब्रिटीशांच्या काळात सर्वांना राजकीय अधिकारांची प्राप्ती नव्हती. तसेच अनेक देशांमध्ये स्त्रीयांनादेखील राजकीय अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. परंतु आधुनिक काळात जवळपास सर्वच लोकशाही राष्ट्रांनी राजकीय समतेला मान्यता दिलेली आहे.

राजकीय समतेच्या संरक्षणसाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती, शिक्षणाचा प्रसार, जागृत लोकमत, इत्यादी गोष्टींची आवश्यकता असते. कारण राजकीय समता हा लोकशाहीचा आधार आहे. राजकीय समतेशिवाय लोकशाहीला अर्थ करत नाही.

४) नैसर्गिक समता

काही लोक नैसर्गिक समतेच्या संकल्पनेचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या मते जन्माला येणारी सर्व माणसे निसर्गतः समान असतात त्यामुळे कृत्रीम गोष्टींच्या आधारावर मनुष्या- मनुष्यामध्ये भेदभाव करण्यात येऊ नये. सर्वांनी समान वागणूक व समान संधी दिली पाहिजे.

हॉब्स, लॉक रुसो इत्यादी राज्यशास्त्रज्ञांनी नैसर्गिक समतेची कल्पना मांडलेली आहे.

परंतु आधुनिक काळात ही नैसर्गिक समतेची संकल्पना मान्य केली जात नाही. कारण मुळात निसर्गतः सर्व माणसे समान म्हणून जन्माला येत नाही. प्रत्येक व्यक्ती एकमेकांपेक्षा वेगवेगळ्या गुणवैशिष्ट्याने वेगळी असते. म्हणून व्यक्ती - व्यक्तीमधील गुणविभिन्न लक्षात न घेता सर्वांना समान मानून सारखी वागणूक देणे नैसर्गिक समता ठरण्याऐवजी नैसर्गिक विषमता ठरते.

५) आर्थिक समता

तोपर्यंत आर्थिक समता राज्यामध्ये प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत व्यक्तीच्या राजकीय स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ राहत नाही. म्हणून आर्थिक समता ही अत्यंत महत्त्वाची करते.

सर्वांना सारखी संपत्ती देणे किंवा समान वेतन देणे म्हणजे आर्थिक समता नव्हे तर दारिद्र्य, बेकारी शोषण नष्ट करून प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त करून देणे तसेच व्यक्तीच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याचा अधिकार मान्य करणे तसेच प्रत्येक व्यक्तीला नागरिक आणि राजकीय अधिकाराचा उपभोग घेता येईल अशी आर्थिक कुवत प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण करणे याला आर्थिक समता असे म्हणता येते.

आर्थिक विकासासाठी समान संधी व समान सुविधा प्रत्येक व्यक्तीला उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. तसेच संपत्तीचे केंद्रीकरण समाजातील कोणत्याही एका गटाजवळ होणार नाही ही खबरदारी घेणे देखील आवश्यक असते व आर्थिक सत्तेचा उपयोग राज्यकर्ते राजकीय सत्तेसाठी करणार नाही हे पाहणे देखील महत्त्वाचे असते.

आर्थिक समता ही अत्यंत महत्त्वाची असते कारण नागरी, राजकीय आणि सामाजिक समतेचा तो आधार आहे. आर्थिक अभावामध्ये जिवन जगणाऱ्या व प्राथमिक गरजा कशा पूर्ण होतील या काळजीत असणाऱ्या व्यक्तीला कोणत्याच स्वातंत्र्याचा व अधिकारांचा उपयोग घेता येत नाही. म्हणून आर्थिक समता सर्वात महत्त्वाची ठरते. भारतात संविधानाच्या माध्यमातून ही आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न झालेले आहे. समाजवादी तत्वांचा अंतर्भाव करून व नितीनिर्देशक तत्वांच्या माध्यमातून ही आर्थिक समता भारतात आणण्याचे प्रयत्न झालेले आहे.

४. अधिकार आणि न्याय

● अधिकार

व्यक्ती जीवनामध्ये अधिकार अत्यंत महत्वाचे समजले जातात. समाजाचा एक घटक म्हणून व्यक्तीला स्वतःची प्रगती घडवून आणण्यासाठी आणि आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा संपुर्ण विकास घडवून आणण्यासाठी विशिष्ट परिस्थितीची आवश्यकता असते. आणि अधिकाराच्या माध्यमातून व्यक्तीची ही गरज पुर्ण होत असते. म्हणूनच प्रो लास्की यांनी अधिकाराची व्याख्या करत असतांना अधिकारांना व्यक्तीला विकासाचे असे अंग मानले होते कि, ज्याशिवाय व्यक्ती तिचा सर्वांगीण विकास करू शकत नाही आणि जीवनाच्या अंतिम उद्दीष्टापर्यंत पोहचू शकत नाही. राज्याचा विकास म्हणजे व्यक्तीचा विकास झाल्याशिवाय राज्याचा विकास घडून येऊ शकत नाही. म्हणून राज्याच्या विकासासाठी देखील व्यक्तीला अधिकारांची प्राप्ती होणे आवश्यक समजले जाते त्या अनुशंगाने अधिकाराचे व्यक्तीजीवनातील महत्व पाहता समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीला समाजात राहूनच अधिकारांची प्राप्ती होते. समाजाबाहेर राहणाऱ्या व्यक्तीला अधिकार प्राप्त होऊ शकत नाही. समाज राज्याकडे काही मागण्या करते व त्या मागण्या समाज मान्य व व्यक्तीसमुहाच्या हिताच्या असतील तर राज्य त्याला मान्यता देते. आणि अश्याप्रकारे समाजाकडून मागणी झालेल्या गोष्टींवर अधिकार निगडीत असतो . एकाचा अधिकार म्हणजे दुसऱ्याचे कर्तव्य ठरते.

वरिलप्रमाणे अधिकाराबाबत पाहिल्यानंतर अधिकारांच्या व्याख्यांवरून अधिकाराचा अर्थ स्पष्ट होतो.

● व्याख्या

१. प्रो. लास्की यांच्या मते, अधिकार म्हणजे समाज जीवनाची अशी अट आहे कि जीच्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास करू शकत नाही.
२. प्रो. हॉलंड यांच्या मते, समाजाचा अभिप्राय आणि बळ यांच्या साहाय्याने दुसऱ्यांच्या कृतींवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता म्हणजे अधिकार होय.
३. बोसांके यांच्या मते, समाजाने मान्यता दिलेला आणि राज्याने अमलांत आणलेला दावा म्हणजे अधिकार होय.
४. ग्रीन यांच्या मते, अधिकार म्हणजे व्यक्तीची अशी मागणी कि जी सार्वजनिक कल्याणासाठी योगदान देण्याच्या स्वरूपात केली जाते आणि त्या आधारावर तीला मान्यता मिळते.
५. वार्डलुड यांच्या मते विशिष्ट प्रकाराच्या कृती व कार्य करण्यासाठी न्याय मोकळीक असणे म्हणजे अधिकार होय.
६. बेन्थम यांच्या मते, अधिकार म्हणजे कायद्याने मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी होय.
७. हॉब्स हॉऊस यांच्या मते, आपण इतरांकडून ज्याची अपेक्षा करतो आणि इतर आपल्याकडून ज्याची अपेक्षा करतात. त्यालाच अधिकार असे म्हणतात. हे राजकीय अधिकार केवळ राज्याच्या नागरीकांनाच प्राप्त होतात.

वरीलप्रमाणे अधिकाराच्या विविध व्याख्या पाहिल्यानंतर अधिकाराबाबत काही महत्वाच्या गोष्टी स्पष्ट होतात. अधिकार हे सामाजिक आणि राजकीय जीवनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तसेच व्यक्तीच्या वैयक्तिक अधिकाराचे स्वरूप निश्चित करित असताना समाजातील अधिका – अधिक लोकांचे हित लक्षात घेणे आवश्यक असते. तसेच अधिकाराचे

वाटप करत असताना सोबतच व्यक्तीसाठी कर्तव्यदेखील बंधनकारक ठेवणे आवश्यक असते. तसेच सामाजिक जिवनाला पायाभुत असणाऱ्या सहकार्यातुन अधिकार जन्माला येत असतात. व प्रत्येक मानवी समाजात अधिकाराची एक निश्चित व्यवस्था आढळून येते व प्रत्येक ठिकाणी अधिकाराचे स्वरूप वेगवेगळे असलेले दिसून येते.

- **अधिकाराची वैशिष्टे**

अधिकाराच्या निरनिराळ्या व्याख्या पाहिल्यानंतर व अधिकाराचे स्वरूप पाहिल्यानंतर अधिकारासंदर्भात काही वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अधिकार हे सामाजिक असतात.
२. सामाजिक मान्यतेशिवाय अधिकार निर्माण होत नाही.
जोपर्यंत व्यक्तीच्या मागण्यांना समाज मान्यता देत नाही तोपर्यंत अधिकार निर्माण होत नाही.
३. अधिकार हे व्यक्तीगत नसून समाजहितवादी असतात.
४. अधिकार हे देश, काल, परिस्थिती सापेक्ष असतात.
५. व्यक्ती परतचे अधिकार बदलत नाही. त्याचे स्वरूप निश्चित असते.
६. राज्य अधिकार निर्माण करत नाही. तर केवळ त्याच्या संरक्षणाची व्यवस्था करित असते.
७. अधिकारांना कायदयाचा आधार असतो.
८. काळानुरूप अधिकार हे वाढत जात असतात. त्यामध्ये भर पडत असते.
९. अधिकार हे अर्निबंध व अमर्यादित असतात.
१०. अधिकार हे कर्तव्याशी निगडीत असतात.

- **अधिकाराचे प्रकार**

अधिकाराचे स्थुलमानाने दोन प्रकारात विभाजन केले जाते.

१. नैतिक अधिकार

२. वैधानिक अधिकार

वैधानिक अधिकार पुन्हा दोन प्रकारात विभाजीत केले जाते.

सामाजिक अधिकार

राजकीय अधिकार

१. नैतिक अधिकार

समाजात चालत आलेल्या नितिनियमांनवर व आदर्श कल्पनांवर जे अधिकार आधारीत असतात त्यांना नैतिक अधिकार असे म्हणतात. व्यक्तीच्या नैतिक वर्तनाशी हे अधिकार संबंधीत असतात.

या अधिकारांना समाजाची जरी मान्यता असली तरी राज्याच्या कायदयाची मात्र मान्यता नसते. नैतिक अधिकाराचे उल्लंघन झाल्यास कायदयानुसार दंड दिला जात नाही. त्यामुळे आई-वडील व गुरुजनांचा सन्मान करणे, तसेच म्हातारपणी मुलांकडुन आई-वडीलांनी आपला सांभाळ करवुन घेणे हे सर्व नैतिक अधिकाराची उदाहरणे म्हणुन

देता येईल. धर्म, सामाजिक दडपण आणि सामाजिक मनोवृत्ती यातून या अधिकाराचे पालन केले जात असते.

२. वैधानिक अधिकार

या अधिकारांचे मागे कायद्याचे पाठबळ असते. राज्याच्या कायद्यानुसार त्याची निर्मिती केली जाते. व या अधिकारांचे उल्लंघन केल्यास राज्याकडून दंडित केले जाते. अश्या अधिकारांना वैधानिक अधिकार असे म्हटल्या जाते.

वैधानिक अधिकार हे दोन प्रकारचे असतात.

सामाजिक अधिकार किंवा नागरी अधिकार

राजकीय अधिकार

सामाजिक किंवा नागरी अधिकार

समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीस जे अधिकार आवश्यक असतात व राज्याकडून प्रदान केले जातात त्यांना सामाजिक अधिकार असे म्हणतात. किंवा नागरी अधिकार असे देखील म्हणतात.

हे अधिकार व्यक्तीगत स्वरूपाचे असतात म्हणून काही लेखक त्याला व्यक्ती स्वातंत्र्याचे अधिकार देखील म्हणतात. ब-याच राष्ट्रांनी हे सामाजिक अधिकार सामिल केले आहे.

उदा. भारतीय संविधानानुसार सहा प्रकारचे मुलभूत अधिकार सामाजिक अधिकार म्हणून व्यक्तीला देण्यात आले आहे.

राजकीय अधिकार

नागरीकांना राज्यकारभारात सक्रियतेने सहभागी होता यावे म्हणून राज्याकडून काही अधिकार दिले जातात. त्यांना राजकीय अधिकार असे म्हणतात. हे राजकीय अधिकार केवळ राज्याच्या नागरीकांनाच प्राप्त होतात.

मतदानाचा अधिकार , निवडणुका लढवण्याचा अधिकार, राजकीय पद प्राप्त करण्याचा अधिकार, व सरकारच्या ध्येय धोरणावर टिका करण्याचा अधिकार हे अधिकार राजकीय अधिकाराचे उदाहरण सांगता येईल.

सामाजिक अधिकार किंवा नागरी अधिकार

सामाजिक अधिकारामध्ये खालील अधिकाराचा समावेश होतो.

१. जीविताचा अधिकार
२. मालमत्तेचा अधिकार
३. व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार
४. धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार
५. भ्रमण स्वातंत्र्याचा अधिकार
६. सभा व मिरवणुकिचा अधिकार
७. भाषण आणि मुद्रण स्वातंत्र्याचा अधिकार

- ८. संस्था व संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार
- ९. करार करण्याचा अधिकार
- १०. शैक्षणिक अधिकार
- ११. कौटुंबिक जीवनाचा अधिकार

१. जिविताचा अधिकार

जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे जीवन जगणे व त्याचे संरक्षण करणे हा जन्मसिद्ध अधिकार आहे. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीला जीवित्याचा अधिकारा राज्यात आणि व्यक्तीला स्वतःच्या जीवनाचे संरक्षण करण्याचा हा अधिकारी परराज्यातही प्राप्त असतो आणि परराज्यात व्यक्तीच्या जिविताचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी ही राज्यावर असते. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवित्याचे संरक्षण करीत असतांना प्रसंगी बळाचा देखील वापर करता येतो.

याप्रमाणे व्यक्तीला जिविताचा जरी अधिकार असला तरी स्वतःचे जीवन संपवण्याचा मात्र अधिकार नाही.

२. मालमत्तेचा अधिकार

जिविताच्या अधिकाराशी निगडित असलेला अधिकार म्हणजे मालमत्तेचा अधिकार होय. कारण जिवन जगण्यासाठी व्यक्तीजवळ मालमत्ता असणे आवश्यक असते. म्हणून कायदेशीर मार्गाने मालमत्ता मिळवणे, ती धारण करणे, स्वतःच्या इच्छेनुसार तीची विल्लेवाट लावणे हा अधिकार व्यक्तीला असतो. मात्र अमर्यादीत हा अधिकार नसतो

३. व्यक्तीस्वातंत्र्याचा अधिकार

व्यक्तीस्वातंत्र्याशिवाय कोणतीच व्यक्ती आपला विकास करू शकत नाही म्हणून स्वतःच्या इच्छेनुसार व प्रेरणेनुसार प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याच्या वातावरणात वागण्याचा अधिकार आहे.

४. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार

या अधिकारानुसार प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्माचे पालन करणे व संरक्षण करण्याचा अधिकार आहे. पण सामाजिक सुरक्षितता, शांततामय जीवन आणि इतरांच्या धर्मभावना यांना बाधक ठरेल अश्या पद्धतीने धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार वापरता येत नाही.

५. भ्रमण स्वातंत्र्याचा अधिकार

या अधिकारा अंतर्गत व्यक्तीला देशाच्या कुठल्याही भागात फिरण्याचे स्वातंत्र्य बहाल केले जाते. पण जी ठिकाणे सरकाराने संचारासाठी निशिद्ध ठरवली असेल तिथे मात्र व्यक्तीला संचाराचे आणि भ्रमणाचे स्वातंत्र्य नसते.

६. सभा व मिरवणुकीचा अधिकार

या अधिकारानुसार शांततामय मार्गाने लोकांना एकत्रीत करून सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य किंवा मिरवणुकिचे स्वातंत्र्य लोकांना दिले जाते. जेणेकरून स्वतःचे विचार लोक दुसऱ्याला पटवून देऊ शकतील.

६. भाषण आणि मुद्रण स्वातंत्र्याचा अधिकार

या अधिकाराच्या माध्यमातून आपल्या मनात येणारे विचार व्यक्तीला भाषणाच्या माध्यमातून आणि मूद्रित करून त्याचे प्रकाशन करून लोकांना पटवून देता येतात मात्र भाषण आणि मुद्रण स्वातंत्र्याचा अधिकार उपभोगत असतांना एक खबरदारी लोकांना घेणे आवश्यक असते की राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका पोहचेल तसेच लोकमत प्रक्षुब्ध होईल. लोक अत्याचाराला प्रवृत्त होतील. शासन अवैध मार्गाने उलथून पाडेल, तसेच एखाद्याचे चारित्र्य हनन होईल असे भाषण आणि मुद्रण व्यक्तीला करता येणार नाही.

७. संस्था किंवा संघ स्थापन करण्याचा

इतरांच्या साहाय्याने व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करून घेण्यासाठी संस्था किंवा संघटना स्थापन करून घेण्याचा अधिकार आहे. मात्र अनैतिक राष्ट्रविघातक संघटना बेकायदेशीर संघ यावर सरकार प्रतीबंध घालू शकेल.

८. शैक्षणिक अधिकार

हा नागरीकांचा सामाजिक अधिकार आहे. या अधिकाराच्या माध्यमातून पत्येक व्यक्तीला शिक्षणाची संधी प्राप्त करून देणे हे राज्याचे कर्तव्य ठरते. शिक्षणासोबतच आपली लिपि व संस्कृती, भाषा यांचे जतन करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार या अधिकाराच्या माध्यमातून व्यक्तीला शिक्षण घेत असतांना जात, धर्म, वंश, भाषा या आधारावर कोणालाही भेदभाव करता येत नाही.

९. कौटुंबिक जिवनाचा अधिकार

या अधिकारानुसार राज्य, कुटुंबसंस्थेचे संरक्षण करते शारीरिक व मानसीकदृष्ट्या योग्य निरोगी आणि पूर्ण वयात आलेल्या सर्व स्त्री पुरुषांना कुटुंब करून राहण्याचा अधिकार आहे. तसेच विवाहाचा उद्देश असफल झाल्यास या अधिकारा द्वारे घटस्फोट घेण्याचा देखील अधिकार आहे. पण त्याचबरोबर कौटुंबिक अधिकाराचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध कार्यवाही करण्याचा राज्याला अधिकार आहे.

राजकीय अधिकार

ज्या अधिकारांच्या माध्यमातून राज्यातील नागरीकां राज्यकारभारत सहभागी होण्याची व त्याचे नियंत्रण करण्याची संधी मिळते. त्याला राजकीय अधिकार असे म्हणतात.

सामाजिक अधिकारएवढेच व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी हे अधिकार आवश्यक असतात. तसेच ते केवळ राज्याचा नागरिक असलेल्या व्यक्तीलाच प्राप्त होतात. हुकूमशाही राज्यामध्ये ते व्यक्तीला मिळत नाही. केवळ लोकशाही व्यवस्थेमध्येच या अधिकाराची प्राप्ती होऊ शकते.

या अधिकारांमध्ये मतदानाचा अधिकार निवडणूक लढवण्याचा अधिकार शासनावर टिका करणे व शासनाचा प्रतीकार करण्याचा अधिकार तसेच सार्वजनीक पद प्राप्तीचा अधिकार व स्वतःच्या तक्रारी शासनापर्यंत पोहचवण्यासाठी अर्ज करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. आज सार्वत्रीक प्रौढ मताधीकारांच्या तत्त्वानुसार लोकशाही राज्यात मतदानाचा अधिकार दिला जातो. तसेच आवश्यक पात्रता पूर्ण करत असल्यास जात, धर्म, वंश या आधारावर भेदभाव न करता मतदानाचा अधिकार दिला जातो. तसेच निवडणूक लढवण्याचा अधिकार व शासन जे धोरण ठरवत असते. निर्णय घेत असते त्यावर टिका करण्याचा अधिकार तसेच शासनाचा प्रतिकार करणे व याशिवाय स्वतःची दुःखे आणि गाऱ्हाणी दुर करण्यासाठी तक्रारीच्या माध्यमातून अर्ज करण्याचा अधिकार व्यक्तीला प्राप्त आहे. शासन व्यक्तीकडून आलेल्या मागण्या लक्षात घेऊन त्यायोग्य असतील तर पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते.

अधिकारांचे सिद्धांत

अधिकाराची निर्मिती कशी झाली तसेच त्याचा विकास व आशय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न अनेक विचारवंतांनी वेगवेगळी मते व्यक्त केली आहे. त्यांनाच अधिकाराचे सिद्धांत असे म्हणतात. अधिकाराच्या उत्पत्तीसंदर्भात दोन सिद्धांत महत्त्वाचे आहे.

अधिकाराच्या उत्पत्तीचा नैसर्गिक सिद्धांत

अधिकाराच्याच्या उत्पत्ती संदर्भातला सर्वात प्राचीन सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. ग्रीक कालखंडापासून हा सिद्धांत अकितत्वात असलेला दिसून येतो.

या सिद्धांतानुसार अधिकार हे नैसर्गिक असतात. जन्मतःच मानवाला ने जन्मापासून प्राप्त होतात. त्यामुळे ते मानवनिर्मित नसून नैसर्गिक आहे. अगदी समाज निर्माण होण्यापूर्वीपासून ने मनुष्याला प्राप्त आहे. त्यामुळे ते सर्वश्रेष्ठ असून कुठेही केव्हाही बजावता येतात. त्यामुळे राज्य अधिकार कोणालाही नाकारू शकत नाही. नैसर्गिक नियम हा नैसर्गिक अधिकाराच्या निर्मितीचा प्रमुख आधार असल्यामुळे त्याचे औचित्य स्वयंमसिद्ध आहे ते अधिकार अभाधित असतात. आणि जगण्याचा अधिकार म्हणजेच जिविताचा अधिकार स्वातंत्र्याचा अधिकार व निर्णय शक्तीचा अधिकार इत्यादी अधिकाराचा समावेश नैसर्गिक अधिकाराच्या यादीत केला जातो.

अॅरीस्टॉटल, हॉब्ज, लॉक, रुसो, मिल्टन, वॉल्टेयर थॉमस पेन, हर्बर्ट स्पेन्सर, ब्लॉक स्टोन इत्यादी विचारवंत नैसर्गिक अधिकाराच्या संकल्पनेचे समर्थक समजले जातात. अॅरीस्टॉटलने त्याच्या विचारातील गुलमागीरी संबंधीच्या विचाराचे समर्थन याच सिद्धांताच्या आधारावर केले जाते. तसेच १७ व्या व १८ शतकात हॉब्ज, लॉक, रुसो हा सामजिक कराराचा सिद्धांत मांडणाऱ्या विचारवंतांनी नैसर्गिक अधिकाराच्या सिद्धताची तर्कशुद्ध मांडणी केली होती. तसेच अमेरीकन स्वातंत्र्य युद्ध फ्रान्सची राज्यक्रांती संयुक्त राष्ट्राची मानवी हक्काची सनद यावर नैसर्गीक अधिकाराच्या सिद्धांताचा प्रभाव पडला आहे.

मानवी प्रगतीच्या इतिहासात या सिद्धांताने मोलाची भर घातली आहे.

परीक्षण :-

नैसर्गिक अधिकाराचा सिद्धांत कितीही प्रभावी वाटत असला तरी या सिद्धांतावर खालील आक्षेप घेण्यात येतात.

१. नैसर्गिक शब्दांचा अर्थ अस्पष्ट

निसर्ग या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करणे ही अतिशय अवघड गोष्ट आहे. असे प्रो. रिची यांनी म्हटले आहे. निसर्ग या शब्दाचे अनेक अर्थ होतात. जसे संपूर्ण विश्व, विश्वाचा मानवेतर भाग, सर्वसामान्य स्थिती या वेगवेगळ्या अर्थाने निसर्ग या शब्दाचा वापर होत असल्याने त्यामुळे नैसर्गिक अधिकार म्हणजे नेमके कोणते अधिकार याबाबत विचारवंतांत एकवाक्यता होत नाही.

२. नैसर्गिक अधिकार परस्परविरोधी आहे.

नैसर्गिक अधिकार मान्य केल्यास व्यक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे लागते आणि जर समाजाला समानता देखिल द्यायची असेल तर नैसर्गिक अधिकाराच्या माध्यमातून देण्यात येणारे पूर्ण स्वातंत्र्य त्याला देता येत नाही. म्हणून अधिकार आणि स्वातंत्र्य हे जरी परस्परपूरक असले तरी नैसर्गिक अधिकाराच्या संकल्पनेमुळे ते परस्परविरोधी ठरते.

३. नैसर्गिक अधिकार अनुचीत आहे.

नैसर्गिक या शब्दाची एक निश्चित व्याख्या नसल्यामुळे त्यावर आधारित अधिकार म्हणजे नेमके कोणकोणते अधिकार याची यादी देखिल देणे अतिशय कठीण आहे. म्हणून नैसर्गिक अधिकाराबाबत अनिश्चितता दिसून येते.

४. नैसर्गिक अधिकारामुळे राज्य आणि समाज या स्वाभाविक असणाऱ्या संस्था कृत्रिम ठरतात. नैसर्गिक अधिकार हे राज्यपूर्व आणि समाजपूर्व अवस्थेपासून अस्तित्वात होते ही बाब जर मान्य केली तर राज्य व समाज या संस्था ज्या स्वाभाविक आहेत आणि अधिकाराच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे. या कृत्रिम ठरतात.

५. अधिकारांना समाजमान्यतेची गरज असते

नैसर्गिक अधिकाराचा सिद्धांत मान्य केल्यास अधिकाराला समाजमान्यतेची गरज राहत नाही. परंतु समाजाच्या मान्यतेशिवाय अधिकार प्राप्त होत नाही. त्यामुळे समाजपूर्व अवस्थेत व्यक्तीला अधिकार होते. हे म्हणणे चुकिके ठरते. कारण आज समाजमान्यता हाच अधिकाराचा मुख्य आधार आहे.

● महत्व

वरीलप्रमाणे या सिद्धांतावर ठिका होत असली तरी या सिद्धांताचे महत्व नाकारता येत नाही. कारण या सिद्धांताने अतिशय मोलाचे योगदान मानवी जगाला दिले आहे. अधिकार हे नैसर्गिक असतात. ही धारणा मान्य

झाल्यामुळे अमेरीका व फ्रान्ससारख्या देशामध्ये संवैधानिक लढ्यांमध्ये नैसर्गिक अधिकाराच्या अधिकारावरच लोकांना स्वातंत्र्य मिळवून घेणे शक्य झाले आणि याच धारणेमुळे अधिकारा शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला वंचीत ठेवता येणार नाही हे तत्व आज जगात मान्य झाले – कारण अधिकारा शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपला अधिकार व्यक्त करता येत नाही. ही धारणा आज जगातील प्रत्येक देशाने जवळपास मान्य केली आहे. नैसर्गिक अधिकाराची कल्पना अन्न, वस्त्र, निवारा, रोजगार यासारखे अधिकार राज्याकडून मागून घेण्यासाठी मदतपूर्ण ठरली आहे. मानवी जीवनातील अनेक उदात्त मूल्ये, आदर्श यांना प्रेरणा देण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले आहे. म्हणून नैसर्गिक अधिकाराची संकल्पना निरर्थक आहे. असे म्हणता येत नाही.

अधिकाराच्या उत्पत्तीचा वैधानिक सिद्धांत

अधिकार कसे निर्माण झाले हे सांगणारा नैसर्गिक अधिकाराच्या सिद्धांता विरुद्ध असलेला सिद्धांत म्हणजे अधिकाराच्या उत्पत्तीचा वैधानिक सिद्धांत होय.

या सिद्धांतानुसार अधिकार हे निगर्सतःच व्यक्तीला प्राप्त होत नसून ते कायदया द्वारा मिळत असतात. म्हणून अधिकार हे कृत्रीम व राज्यनिर्मित आहे. राज्य कायदा करून अधिकाराची उत्पत्ती करत असते आणि राज्य कायदयाने ठरवेल तितकेच अधिकार व्यक्तीला प्राप्त होत असतात. आणि हे अधिकार व्यक्तीला राज्याकडून मिळत असल्यामुळे त्याला विरोध करण्याचा अधिकार व्यक्तीला नसतो. या सिद्धांताप्रमाणे व्यक्तीचा राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार मान्य करणे म्हणजे त्याने स्वतःचेच अधिकार नष्ट करणे होय. कारण अधिकार निर्माण करणारी सत्ता या विरोधामुळे नष्ट होत असते.

अधिकाराच्या उत्पत्तीच्या वैधानिक सिद्धांताचे समर्थन करणाऱ्या लेखकांमध्ये बेंथम, हॉलंड, ऑस्टीन, मील इत्यादी लेखकांची नावे सांगत येतील थॉमस हॉब्सने देखील अधिकाराच्या उत्पत्तीच्या या सिद्धांताचा मुख्य समर्थक मानला जातो. राज्य आणि कायदा हा या सिद्धांताचा मुख्य आधार आहे.

- परिक्षण

या सिद्धांताचे मुख्यमापन करतांना टिकाकारांनी सिद्धांतावर पुढील आक्षेप घेतले आहेत.

१. राज्य अधिकार निर्माण करत नाही या सिद्धांताचे जे प्रतिपादन आहे अधिकार हे राज्या कडून मिळतात असताना व राज्यच त्याचे संरक्षण करत असते. परंतु हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या मते राज्य व राज्याचे कायदे अधिकार निर्माण करत नाही. तर ते त्यांचे केवळ रक्षण करतात मुलतः जे व्यक्तीचे अधिकार असतात त्याला राज्य केवळ मान्यता देत असते. व त्याच्या रक्षणाची व्यवस्था करत असते. त्यामुळे राज्य अधिकार निर्माण करतात. हे मत मान्य करता येत नाही.
२. राज्य सर्वशक्तीशाली नाही. राज्य अधिकारांची निर्मिती करते. असे मानल्यास ते सर्वशक्तीमान ठरते परंतु समाज संघटनेतील राज्याचे स्थान कितीही श्रेष्ठ असले तरीदेखील त्याला सर्वशक्ती मान समजता येत नाही कारण प्रत्यक्षात राज्याच्या कार्यावर परंपरा, रुढी ऐतीहासीक घटना प्रस्थापित नैतिक मूल्ये यांच्या मर्यादा असतात अधिकाराच्या उत्पत्तीचा हा सिद्धांत मान्य केल्यास राज्यसंस्थेला प्रतिकार करण्यास जागाच ठरणार नाही ज्यामुळे राज्यसंस्था निरंकुश व हुकूमशाहा बनू शकते.

३. नैतिक मान्यता महत्त्वाची

हा सिद्धांत अधिकाराच्या निर्मितीसाठी केवळ राज्याची कायदेशीर मान्यता आवश्यक असते असे म्हणतो मात्र त्याच वेळेस ज्या नैतिक मान्यतेवर अधिकार टिकून असतात त्याकडे दुर्लक्ष करतो. विधिमान्यता मिळालेले अधिकार हे अधिकार होण्याच्या पात्रतेचे आहे किंवा नाही याची कसोटी या सिद्धांतात सापडत नाही.

राज्याला विरोध करणे व्यक्तीचे कर्तव्य आहे याकडे हा सिद्धांत पूर्णपणे पाठ फिरवतो. कारण राज्य जर आपल्या अधिकाराचे उल्लंघन करत असेल तर अश्या राज्याला विरोध करणे हे व्यक्तीचे नैतिक कर्तव्य ठरते परंतू अधिकार हे कायदा करून राज्य निर्माण करत असते व त्याच्या संरक्षणाची व्यवस्था करत असते असे मान्य केले तर राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार व्यक्तीला राहत नाही.

४. अधिकारांना समाजाची मान्यता आवश्यक असते याकडे हा सिद्धांत दुर्लक्ष करतो. समाजात अनेक अनिष्ट रुढी व कूप्रथा असतात. आणि अश्या कूप्रथा नष्ट करण्यासाठी राज्याने निर्माण केलेल्या कायदयाना मान्यता मिळू शकते. त्यामुळे अधिकार केवळ राज्य कायदे करून निर्माण करतात हे मत मान्य करता येत नाही.

वरीलप्रमाणे वैधानिक अधिकाराच्या सिद्धांतावर अशी टिका होत असली तरी या सिद्धांताचे महत्व नजरेआड करता येत नाही. कारण जोपर्यंत राज्य अधिकारांना मान्यता देत नाही तोपर्यंत कोणतेही अधिकार वैध ठरत नाही म्हणून अधिकाराच्या अमंलबजावणीत व अधिकाराला सुरक्षित करण्यात कायदयाचे व राज्याचे योगदान फायदयाचे ठरते अधिकारांना संविधानाचे आवश्यक अंग बनवण्याचे श्रेय या सिद्धांतालाच दयावे लागते.

अॅरिस्टॉटल

अॅरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधीचे विचार

आधुनिक राज्यशास्त्राचा जनक म्हणून अॅरिस्टॉटल ओळखला जातो. सर्वप्रथम राज्यशास्त्र या विषयाला स्वतंत्र दर्जा प्राप्त करून देण्याचे कार्य अॅरिस्टॉटलनी केले. अॅरिस्टॉटलने केवळ राजकीय विषयावरच नव्हे तर वाङ्मय, विज्ञान, नितिशास्त्र, अर्थशास्त्र, खगोलशास्त्र, अष्टा वेगवेगळ्या विषयावर आपले विचार मांडले आहे. उपलब्ध ज्ञानाचे वर्गीकरण करून त्याला शास्त्रीय स्वरूप देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य अॅरिस्टॉटलनी केले म्हणून त्याला आधुनिक राज्यशास्त्राचा जनक असे म्हटले जाते. अॅरिस्टॉटलचे विचार त्याच्या काळातील परिस्थितीने प्रभावित झालेले होते. त्याच्या काळात राजकीयदृष्ट्या उलथापालथीचा काळ होता. ग्रीक नगरराज्या मधून लोकषाहीचा ह्यस होउन भ्रष्ट राज्यकर्त्यांचे शासन निर्माण झाले होते. आणि या सर्व परिस्थितीचे प्रतिबिंब त्याच्या राजकीय विचारांवर पडलेले दिसून येते. अॅरिस्टॉटलचे विचार अधिक शास्त्रबुद्ध चिरकालीन बनाण्याचे कारण म्हणजे त्याने ग्रीक मधील 158 नगरराज्यांच्या संविधानाचा अभ्यास केला. आणि नंतर त्यांची परस्परांशी तूलना करून आपले विचार मांडले. म्हणून त्याचे विचार वास्तवाच्या अतिषय जवळ जाणारे आहे. त्याचा **The Politics** नावाचा ग्रंथ हा राज्यशास्त्राला आणि जगाला दिलेली एक मौलीक देणगी आहे. प्लेटोचा **The laws** ग्रंथ आणि अॅरिस्टॉटलचा **The Politics** ग्रंथ यात बरेच साम्य आहे. म्हणून असे म्हटले जाते की जिथे प्लेटोचे तत्त्वज्ञान संपते. तिथून अॅरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ होते. अॅरिस्टॉटलचा **The Politics** हा ग्रंथ आठ भागांमध्ये विभागलेला आहे. आणि त्यात आदर्ष राज्य, राज्याचे स्वरूप, संविधानाचे वर्गीकरण, गुलामगिरीचे विचार, कांतीची कारणे, प्रकार व उपाययोजना, प्लेटोच्या आदर्ष राज्यावर केलेली टिका, असे निरनिराळ्या विषयावरचे लिखाण आढळते,

1 अॅरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधीचे विचार

अॅरिस्टॉटलने त्याच्या **The Politics** या ग्रंथामध्ये राज्यासंबंधीचे विचार पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले आहे. त्याच्या मते राज्य ही एक नैसर्गिक व स्वाभाविक संस्था असून मनुष्याला श्रेष्ठ जीवनाची प्राप्ती करून देण्यासाठी ती अस्तित्वात आली आहे. राज्यासंबंधीचे आपले विचार व्यक्त करतांना अॅरिस्टॉटल असे म्हणतो की,

1) राज्य एक स्वाभाविक आणि नैसर्गिक संस्था आहे. व ती मानवी सहज प्रवृत्तीतून निर्माण झालेली आहे. मनुष्य हा मूळतः सामाजिक आणि राजकीय प्राणी असल्यामुळे आपल्या गरजा भागवण्याच्या दृष्टीकोणातून व राजकीय सहजीवन जगण्याच्या अभिलाषेतून राज्य निर्माण झालेले आहे. व या राज्याचा पाया म्हणजे कुटुंबव्यवस्था होय असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो. कारण एकमेकांच्या गरजा भागवण्याच्या दृष्टीने अनेक कुटुंबे एकत्र येतात. अनेक कुटुंबे एकत्र आली कि त्यांचे राज्य बनते. म्हणून अॅरिस्टॉटल राज्याला एक मोठे कुटुंबच म्हणतो.

2) विकसीत संस्था

अॅरिस्टॉटलने राज्याला विकसीत संस्था म्हटलेले आहे. ऐतिहासिक विकासाच्या प्रक्रियेतून ती पूर्णत्वास आलेली आहे. प्रथम कुटुंब निर्माण झाले व आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी अनेक कुटुंबे एकत्रीत येऊन त्यांच्या विकासातून गावाची निर्मिती झाली आणि गावांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक गावांचा मिळून एक संघ निर्माण झाला आणि तो संघ म्हणजे राज्य होय. काळाच्या ओघात प्रथम व्यक्ती मग कुटुंब अनेक कुटुंबाचे गाव व अनेक गावांचा संघ म्हणजे राज्य अशी राज्याच्या विकासाची प्रक्रिया होती. म्हणून राज्य ही विकसीत संस्था आहे.

3) सेंद्रीय स्वरूप

अॅरिस्टॉटलने राज्याचे स्वरूप सेंद्रीय असते म्हणजेच सजीव प्राण्यासारखे असते असे म्हटले आहे. जसे मनुष्याच्या षरिरात निरनिराळे अवयव असतात. तसेच राज्यातील निरनिराळ्या संस्था संघटना म्हणजे राज्याचे अवयव असतात उदा.राज्यातील कायदे मंडळ, न्याय मंडळ, सैन्य नागरीक इत्यादी. आणि यांचा राज्याशी अविभाज्य संबंध असतो. व्यक्तीमध्ये जे गुणवैषिष्ट्य दिसतात. तशीच गुणवैषिष्ट्य व्यक्तीच्या माध्यमातून राज्यातही दिसत असतात.

4) श्रेष्ठ जिवनाची प्राप्ती

राज्य कोणत्या उद्देशातून जन्माला आलेले आहे हे सांगतांना अॅरिस्टॉटल असे म्हणतो की मनुष्याला श्रेष्ठ जिवनाची प्राप्ती करून देणे हा राज्यसंस्थेचा मूळ उद्देश असतो. कारण राज्यामध्ये राहूनच व्यक्ती आपल्या जिवनाच्या अंतिम उदिष्टांपर्यंत पोहचू शकते. आणि म्हणून राज्य ही मनुष्याला श्रेष्ठ जिवनाची प्राप्ती करून देणारी सर्व श्रेष्ठ नैतिक संस्था ठरते.

5) अनिवार्य संस्था

अॅरिस्टॉटलने राज्याला अनिवार्य संस्था मानलेले आहे. कारण राज्याच्या अस्तित्वाषिवाय राज्यातील इतर संस्था संघटनांचे अस्तित्त्व राहू शकत नाही. तात्विक दृष्टीने राज्याची निर्मिती ही व्यक्ती आणि कुटुंबाच्या आधी झालेली आहे आणि राज्याला जर सजीव प्राणी मानले तर पूर्ण वस्तू अस्तित्वात असल्याषिवाय तिचे अवयव असू शकत नाही. व्यक्ती आणि कुटुंब इत्यादी. राज्याचे अवयव आहे आणि जोपर्यंत राज्य अस्तित्वात आहे. तोपर्यंत त्यांना महत्व आहे. म्हणून या अर्थाने राज्य ही सर्वश्रेष्ठ व अनिवार्य संस्था आहे असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो. अॅरिस्टॉटलने राज्य आणि समाजाला एकच मानले. असले तरी राज्य व शासन यांना वेगवेगळे करण्याचा प्रयत्न त्याने केलेला आहे. कारण त्याच्या मते राज्यात सर्व व्यक्तींचा समावेश होतो. तर शासन हे फक्त काही व्यक्तींचे असते. शासनकर्ते बदलले की सरकार बदलते मात्र राज्य आपल्या ठिकाणी कायम असते.

•अॅरिस्टॉटलच्या राज्याच्या विचारांचे परिक्षण

- 1) अॅरिस्टॉटल असे म्हणतो की राज्याची उत्पत्ती ही मानवाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीतून झालेली आहे. मात्र येथे त्याने एकच घटक लक्षात घेतला व राज्यनिर्मितीच्या इतर घटकांकडे दुर्लक्ष केले.
- 2) उत्क्रांती तत्वानुसार राज्यनिर्मितीसाठी इतर ही घटक कारणीभूत आहे. मात्र अॅरिस्टॉटल त्याला महत्व देत नाही.
- 3) अॅरिस्टॉटलने राज्याचा जो विकासक्रम सांगितला आहे. आधी कुटुंब मग गाव व राज्य या विकासाच्या. कामाला ऐतिहासिक पूरावा आढळत नाही.
- 4) अॅरिस्टॉटलने व्यक्तीला राज्यापेक्षा कनिष्ठ ठरवले आहे. व्याच्या मते राज्याच्या अस्तित्वाषिवाय व्यक्तीच्या अस्तित्वाला किंमत नाही. हा त्याचा विचार राज्याचे श्रेष्ठतत्व निर्माण करणारा आहे.
- 5) तसेच अॅरिस्टॉटलने केवळ नागरिकांना राज्याचे अंगभूत घटक मानले आहे. आणि व्यापारी,कारागीर,गुलाम अष्या बहुसंख्य समूदायाला राज्याच्या कक्षेबाहेर ठेवले आहे. मनुष्य हा बुद्धिनिष्ठ, विवेकनिष्ठ प्राणी असून त्याचा विकासासाठीच राज्य निर्माण झाले आहे असे एकिकडे म्हणतो. मात्र दुसरीकडे नागरीक आणि नागरीकेतर असा भेद देखिल करतो. राज्य हे व्यक्ती आणि कुटुंबाच्या आधी निर्माण झाले हा अॅरिस्टॉटलचा युक्तीवाद देखिल फारसा पटण्यासारखा नाही.

अॅरिस्टॉटलचे राज्याचे वर्गीकरण

ऑरिस्टॉटल हा आधुनिक राज्यशास्त्राचा जनक होता आणि 158 नगरराज्यांच्या घटनांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्याने आपले विचार मांडले. **The Politics** या नावाच्या आपल्या ग्रंथात ऑरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण केलेले आहे. अतिषय षास्त्रषुद्ध हे वर्गीकरण असल्यामूळे ते आजही पायाभूत मानले जाते. ऑरिस्टॉटल नंतर ज्या-ज्या विचारवंतांनी पुढे राज्याचे आणि षासनाचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या विचारावर ऑरिस्टॉटलच्या राज्यासंबंधीच्या विचारांची छाप पडलेली दिसून येते. त्यांच्या काळामध्ये निरनिराळ्या नगरराज्यांमध्ये झालेली परिवर्तने लक्षात घेऊन त्याने राज्याचे वर्गीकरण केलेले आहे.

राज्याचे वर्गीकरण

ऑरिस्टॉटलने त्याच्या **The Politics** या ग्रंथामध्ये राज्याचे वर्गीकरण केलेले आहे. ऑरिस्टॉटलचे हे राज्याचे वर्गीकरण आधुनिक काळात देखिल अधिकृत मानले जाते. 158 नगरराज्यांच्या संविधानाचा अभ्यास करून हे वर्गीकरण त्याने केले असल्यामूळे ते अधिक षास्त्रषुद्ध बणले आहे आणि म्हणून आजही ते मान्य केले जाते. ऑरिस्टॉटलने दोन तत्त्वांच्या आधारावर हे वर्गीकरण केलेले आहे. ते म्हणजे संख्यातत्त्व व गुणतत्त्व होय. राज्यकर्त्यांची संख्या किती आहे. याला तो संख्यातत्त्व असे म्हणतो व राज्यकर्त्यांचा राज्यकारभार करण्यामागचा हेतू काय आहे चांगला आहे कि वाईट आहे याला तो गुणतत्त्व असे म्हणतो आणि अध्याप्रकारे या गुणतत्त्वानुसार तो राज्याचे तीन षुद्ध प्रकार व तीन अषुद्ध प्रकार असे सहा प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करतो.

संख्यातत्त्व आणि गुणतत्त्व या आधारावर ऑरिस्टॉटल खालील तीन राज्याचे षुद्ध प्रकार सांगतो ते म्हणजे, षुद्ध प्रकार 1 राजतंत्र.

2) कुलीन तंत्र.

3 विषुद्ध लोकतंत्र

अषुद्ध प्रकार

1 एकतंत्र किंवा हुकूमषाही

2 धनिकतंत्र किंवा अल्पतंत्र

3 लोकतंत्र किंवा समूहतंत्र

षुद्ध प्रकार

1) राजतंत्र.

संख्यातत्त्वानुसार षासनात एक व्यक्ती व गुणतत्त्वानुसार राज्यकारभार करण्याचा हेतू चांगला त्याला राजतंत्र. असे म्हणतात

2) कुलीन तंत्र.

कुलीन तंत्रामध्ये राज्यातील षासनकर्त्या व्यक्तीची संख्या एकापेक्षा जास्त असते. म्हणजेच संख्यातत्त्व अनेक व्यक्ती व राज्यकारभार करण्याचा हेतू जनकल्याण हा असतो. तेव्हा हा षासनाचा दुसरा षुद्ध प्रकार कुलीन तंत्र म्हटल्या जाते.

3 विषुद्ध लोकतंत्र

यामध्ये संख्यातत्त्वानुसार षासनातील व्यक्तीची संख्या अनेक असते. व त्यांच्या राज्यकारभार करण्याचा हेतू निस्वार्थी किंवा जणकल्याण हा असतो. तेव्हा हा षासनाचा तिसरा षुद्ध प्रकार असतो. या प्रमाणे संख्यातत्त्व आणि गुणतत्त्वानुसार तीन प्रकारची षुद्ध राज्ये ऑरिस्टॉटलने सांगितली आहे. परंतू हीच तीन राज्ये राज्यकर्त्यांच्या अषुद्ध किंवा वाईट हेतूमूळे तीन अषुद्ध राज्यामध्ये परिवर्तित होतात आणि त्यातून राज्याचे तीन अषुद्ध प्रकार निर्माण होतात ते म्हणजे ,

- 1 एकतंत्र किंवा हुकूमशाही
- 2 धनिकतंत्र किंवा अल्पतंत्र
- 3 लोकतंत्र किंवा समूहतंत्र

1) एकतंत्र किंवा हुकूमशाही

एकतंत्रामध्ये गुणतत्वानुसार राज्यकर्त्याची संख्या एक इतकी असते. मात्र त्याचा राज्यकारभार करण्याचा हेतू अधःपतीत होतो म्हणजेच तो राज्यकारभार जनहितासाठी न करता स्वहितासाठी करायला लागतो आणि तो राजतंत्रातून परिवर्तित झालेला राज्याचा अणुद्ध प्रकार एकतंत्र किंवा हुकूमशाही असतो.

2) धनिकतंत्र किंवा अल्पतंत्र

जेव्हा शासनातील व्यक्तींची संख्या एकापेक्षा जास्त असते आणि त्यांचा राज्यकारभार करण्याचा हेतू जनकल्याण नसून स्वार्थ साध्य करणे हा असतो. तेव्हा कुलीन तंत्रा हा राज्याचा अणुद्ध प्रकार धनिक तंत्र म्हणवला जातो व हा शासनाचा विकृत प्रकार किंवा अणुद्ध प्रकार असतो.

3) लोकतंत्र किंवा समूहतंत्र

संख्यातत्वानुसार शासनातील व्यक्तींची संख्या अनेक असते. व राज्यकारभार करण्याचा हेतू जनकल्याण करणे हा नसून स्वार्थ साध्य करणे हा असतो. तेव्हा हा शासनाचा तिसरा अणुद्ध प्रकार म्हणजे लोकतंत्र किंवा समूहतंत्र म्हटल्या जातो. या प्रमाणे ॲरिस्टॉटल ने राज्याचे तीन अणुद्ध प्रकार व तीन अणुद्ध प्रकार सांगितले आहे. त्याने राज्याचे हे तीन प्रकार सांगितल्यानंतर राज्याचे परिवर्तन चक्रदेखिल सांगितले आहे. प्रत्येक राज्यामध्ये शासनाचे हे सहा ही प्रकार आलटून पालटून येत असतात. यालाच ॲरिस्टॉटलने क्रांतीचे चक्र म्हटले आहे. सुरुवाती ला राज्याचा अणुद्ध प्रकार अस्तित्वात असतो आणि कालांतराने हा अणुद्ध प्रकार अणुद्ध प्रकारात परिवर्तित होतो. जेव्हा एका व्यक्तीच्या हाती राज्यकारभाराची सुत्रे असतात व ती व्यक्ती प्रजेच्या हितासाठी राज्यकारभार करत असते. तेव्हा हा शासनाचा अणुद्ध प्रकार राजतंत्र असतो. परंतु कालांतराने राजा भ्रष्ट बनतो आणि राज्यकारभार स्वाहितासाठी करायला लागतो तेव्हा हा शासनाचा अणुद्ध प्रकार राजतंत्र हुकुमतंत्रामध्ये किंवा एकतंत्रामध्ये परिवर्तित होतो. या हुकुमशाहीमध्ये प्रजेवर अत्याचार केले जातात. तेव्हा याला बदलवण्यासाठी समाजातील कुलीन वर्गातील काही लोक एकत्र येतात आणि या व्यक्तीचे शासन उलथवून टाकतात आणि हाती सत्ता घेऊन जनकल्याणासाठी कार्य करू लागतात तेव्हा हा शासनाचा अणुद्ध प्रकार कुलीनतंत्र निर्माण होतो कालांतराने हे कुलीनतंत्र भ्रष्ट बनते तेव्हा यांच्या अत्याचाराला कंटाळून त्यांच्याविरुद्ध बंड करण्यासाठी बहुसंख्य लोक एकत्र येतात आणि शासनाचा हा प्रकार उलथवून टाकतात. जे धनिक तंत्र असते आणि त्यातून क्रांतीनंतर बहुसंख्य लोकांचे शासन म्हणजे शासनाचा अणुद्ध प्रकार विषुद्ध लोकतंत्र निर्माण होते परंतु कालांतराने हे अनेक व्यक्तीचे शासन देखील भ्रष्ट बनते व त्यातून लोकतंत्र किंवा समूहतंत्र हा शासनाचा अणुद्ध प्रकार निर्माण होतो. या प्रकारमध्ये गोंधळ, अराजकता व अत्याचाराचे प्रमाण वाढल्यामुळे परिस्थितीचा फायदा घेऊन एखादा कर्तबगार महत्त्वकांक्षी व्यक्ती सत्तासुत्रे आपल्या हाती घेतो आणि पुन्हा समूहतंत्र जाऊन त्या ठिकाणी राजतंत्र निर्माण होते. अर्थाप्रकारे एक प्रकार जाऊन दुसरा प्रकार निर्माण होत असतो. आणि राज्यामध्ये हे परिवर्तनचक्र सतत चालू असते असे ॲरिस्टॉटल म्हणतो.

टिका

1) ॲरिस्टॉटलने शासनाच्या या वर्गीकरणाला राज्याचे वर्गीकरण म्हटले आहे जे चूकिके आहे. वस्तूतः बदल शासनामध्ये होत असतो. राज्यामध्ये नाही परंतु शासनाच्या वर्गीकरणाला राज्याचे वर्गीकरण म्हणून त्याने राज्य व शासन यात गल्लत केली आहे.

2) ॲरिस्टॉटलने या वर्गीकरणात संख्या तत्वाला अधिक महत्त्व दिले असून गुणतत्वाकडे दुर्क्षल केले आहे. अशी ही टिका केली जाते.

3) हे वर्गीकरण आधुनिक काळासाठी उपयोगी नाही. आधुनिक काळात संघात्मक, एकात्मक, अध्यक्षीय, सांसदीय असे षासनाचे प्रकार अस्तित्वात आलेले आहे. त्यामूळे अॅरिस्टॉटलचे षासनाचे प्रकार या राज्यांना लागू होत नाही.

4) अॅरिस्टॉटलने त्याच्या वर्गीकरणात लोकतंत्र या प्रकाराला निकृष्ट प्रकारात टाकले आहे. पंरतू आधुनिक काळात हा षासनाच्या उत्कृष्ट प्रकार सांगितला जातो.

5) अॅरिस्टॉटलच्या वर्गीकरणावर प्लेटोच्या स्ट्रेट्समन मधील वर्गीकरणाचा स्पष्ट प्रभाव जाणवतो म्हणून हे वर्गीकरण मौलीक स्वरूपाचे नाही. अषी टिका यावर केली जाते. वरिलप्रमाणे अॅरिस्टॉटलच्या राज्याच्या वर्गीकरणावर टिका केली जात असली तरी याबद्दल अॅरिस्टॉटलला दोषी ठरवता येणार नाही. कारण त्याने सांगितलेले विचार हे काल्पनीक नसून त्याच्या काळातील परिस्थितीवर आधारलेले होते. त्याच्या काळात जष्या प्रकारची राज्ये अस्तित्वात होती त्यावरून त्याने हे राज्याचे वर्गीकरण केले तसेच त्याचे राज्याचे वर्गीकरण ऐतिहासीक तथ्यावर आधारले होते. हे वर्गीकरण करण्याआधी त्याने ग्रीक नगरराज्यातील 158 नगरराज्यांच्या संविधानाचा अभ्यास केला होता म्हणून त्याच्या राज्याच्या वर्गीकरणाचे ऐतिहासीक महत्त्व नाकारता येत नाही.

प्लेटो

प्लेटोचा न्याय सिद्धांत

उच्च कोटीचे आदर्षवादी तत्त्वज्ञान सांगणार ग्रीक विचारवंत म्हणून प्लेटो राज्यशास्त्रात प्रसिद्ध आहे. ग्रीकमध्ये राज्यकीय तत्त्वज्ञानाची सुरुवात प्लेटोच्या विचारांपासूनच झाली असे म्हटल्या जाते व तर्कषुद्ध पद्धतीने राजकीय विचारांना क्रमबद्ध व षिस्तवार रूप देणारा प्लेटो हा पहिला राजकीय विचारवंत ठरतो. इ.स. पूर्व 427 मध्ये अथेन्सच्या प्रसिद्ध ग्रीक नगरराज्यात प्लेटोचा जन्म झाला व इ.स. पूर्व 347 मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. ग्रीक नगरराज्यातील कूलीन परिवारात प्लेटो जन्मापपला आल्यामुळे त्याचे विचार कूलीन असलेले दिसून येतात.

कोणत्याही विचारवंताच्या विचारावर तत्कालीन परिस्थिती आणि त्याच्या काळातील घडामोडीचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्या अनुषंगाने प्लेटोचे विचार देखिल त्याच्या काळातील परिस्थितीने प्रभावी झालेले दिसून येतात तत्कालीन परिस्थितीने प्रभावी झालेले दिसून येतात. तत्कालीन ग्रीक नगरराज्यातील परिस्थिती प्रवास काळात त्याला आलेले अनुभव, सॉक्रेटीसच्या विचारांचा प्रभाव, तत्कालीन सम्राट, डिऑनिसिसअसचा अनुभव व त्याच्या कौटुंबिक कुलीन वातावरणाचा परिणाम या विचारानी याचे संपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञान प्रभावित झालेले दिसून येते.

आपल्या आयुश्यात एकूण 36 ग्रंथ लिहिले. त्यातील जेम त्मचनइसपबए जेम 'जंजमेउंदए जेम रूँ हे ग्रंथ अतिषय महत्त्वाचे समजले जातात.

जेम त्मचनइसपब या आपल्या ग्रंथात प्लेटोने न्याय सिद्धांताचे वर्णन केलेले आहे. किंबहुना त्मचनइसपब या ग्रंथाचे दुसरे नावच मुळीच ब्दबमतदपदह श्रनेजपबम असे आहे. प्लेटोच्या संपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञानाचा आधार न्याय सिद्धांत आहे. त्याची आदर्ष राज्याची कल्पना न्यायावरच अधिशिटत आहे.

न्याय म्हणजे काय याचा नैतिक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून प्लेटोने अर्थ स्पष्ट केलेला आहे.

प्लेटोच्या मते आपला स्वार्थ आणि वासना यावर संयम ठेऊन व्यक्तीला चांगली वागणुक ठेवण्यास भाग पाडणारी जी प्रेरणा असते ती म्हणजे न्याय होय.

प्लेटोने आपला न्याय सिद्धांत स्पष्ट करण्याअगोदर त्या काळामध्ये जे तीन न्याय सिद्धांत प्रचलीत होते त्याचे खंडन केले व नंतर आपली न्याय संकल्पना स्पष्ट केली.

प्लेटोच्या काळात तीन न्याय सिद्धांत प्रचलीत होते.

- 1) न्यायाचा परंपरागत सिद्धांत किंवा न्यायाचा सिफॅलसचा सिद्धांत
- 2) न्यायाचा क्रांतीकारी सिद्धांत किंवा थ्रेसिमिकसचा सिद्धांत
- 3) न्यायाचा कार्यकरणसंबंधावर आधारित सिद्धांत किंवा ग्लौकनचा सिद्धांत

1) न्यायाचा परंपरागत सिद्धांत किंवा न्यायाचा सिफॅलसचा सिद्धांत

प्लेटोच्या काळामध्ये न्याय म्हणजे काय याबाबतची सिफॅलस आणि पॉलीमार्कस या दोन विचारवंतांची कल्पना प्रचलीत होती.

सिफॅलसच्या मते न्याय म्हणजे सत्य बोलणे आणि ऋण फेडणे होय. परंतु या विद्यापनाचा नेमका अर्थ काय हे सांगण्यापूर्वीच सिफॅलसचा मृत्यू झाला व त्या नंतर त्याचा पुत्र पॉलीमार्कस याने न्यायाचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. न्याय म्हणजे काय या प्रश्नाचे उत्तर देतांना पॉलीमार्कस असे म्हणतो की न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीषी उचित व्यवहार करणे तसेच याचा अर्थ म्हणजे जषास तसा व्यवहार करणे म्हणजेच षत्रुषी षत्रुवत आचरण आणि मित्राषी मित्रवत आचरण.

परंतु प्लेटोला न्यायाचा हा परंपरागत अर्थ मान्य नव्हता. सिफॅलसच्या मते आपले ऋण फेडणे म्हणजे न्याय होय परंतु हे योग्य नाही असे प्लेटो म्हणतो. तसेच षत्रुषी षत्रुवत आचरण व मित्राषी मित्रवत आचरण ही बाब देखिल प्लेटोला मान्य नव्हती. त्याच्या मते न्यायाचा वरील दोन तत्वानुसार अर्थ घेतल्यास व्यक्तीला न्याय मिळण्याएवजी त्याच्यावर अन्यायच होण्याची षक्यता जास्त असते. म्हणून प्लेटो न्यायाच्या या परंपरागत सिद्धांताचे खंडन करतो.

2) न्यायाचा क्रांतीकारी सिद्धांत किंवा थ्रेसिमिकसचा सिद्धांत

सिफॅलस, पॉलीमार्फसनंतर सोफिस्ट विचारवंत थ्रेसिमेकसने न्यायाचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जो थ्रेसिमेकसचा क्रांतीकारी सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.

त्याच्या मते न्याय म्हणजे सामर्थ्यशाली व्यक्तीच्या हिताचे पालन करणे. त्याच्या मते राज्यामध्ये सामर्थ्यशाली व्यक्ती लोकांवर शासन करत असते व ही व्यक्ती सर्व षक्तीमान आणि सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळे तिच्या आज्ञांचे पालन करणे म्हणजे न्याय होय.

परंतु प्लेटोला न्यायचे हे देखिल तत्व मान्य नव्हते. व्याख्या मते या संकल्पनेतून दोन मुद्दे उपस्थित होतात. एक म्हणजे हे मान्य केल्यास षक्तीशाली व्यक्ती स्वार्थासाठी कार्य करित असली तरी तिच्या आज्ञा पाळणे व्यक्तीला बंधनकारक ठरते व दुसरे यामुळे अन्याय किंवा अधर्म ही बाब देखिल न्याय म्हणावी लागते जे योग्य नाही. म्हणून प्लेटोच्या मते कोणत्याही चांगल्या गोष्टीत असा परस्पर विरोध नसतो. व न्याय हा आत्म्याचा गुण असल्यामुळे तो नेहमी चांगलाच असतो. त्यामुळे न्यायाची थ्रेसिमेकसची ही कल्पना मान्य करता येत नाही.

3) न्यायाचा कार्यकारणसंबंधावर आधारीत सिद्धांत किंवा ग्लौकनचा सिद्धांत

हा सिद्धांत क्रांतीकारी न्याय सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे. ग्लौकनच्या मते न्याय म्हणजे सामर्थ्यशाली व्यक्तीचे होत नसून दुर्बलांचे हीत आहे. कारण दुर्बलांचे हितसंरक्षण करण्याच्या उद्देशातून न्यायाची उत्पत्ती झालेली आहे. सामर्थ्यशाली व्यक्तीच्या हुकुमशाही पासून वाचण्यासाठी दुर्बल व्यक्तींनी करार करून या करारानुसार आचरणासंबंधी नियम बनवले कायद्याचे स्वरूप स्पष्ट केले आणि या नियमांचे पालन करणे म्हणजे न्याय होय असे ग्लौकन म्हणतो आणि त्यामुळे न्याय हा नैसर्गिक नसून कृत्रीम आहे असे म्हणावे लागते.

परंतु प्लेटोला ही न्यायाची कल्पना मान्य नाही न्याय हा करार करून निर्माण केल्या जात नाही व बाहय व्यक्तीकडून निर्माण होत नाही तर तो आत्म्याचा गुण असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणात असतो. तो षक्तीशाली आणि दुर्बल अशा दोन्ही लोकाना प्रीय असतो. न्यायाच्या पालनात दोन्ही वर्गांचे हीत सामावलेले असते. त्यामुळे न्याय कृत्रीम नसून नैसर्गिक आहे. व तो सर्वांसाठी सारखा असतो असे प्लेटोने म्हटले आणि हा देखिल न्याय सिद्धांत अमान्य केला.

4) प्लेटोचा न्याय सिद्धांत

प्लेटोने त्याच्या काळात अस्तित्तात असलेल्या तीन वरिल न्याय सिद्धांताचे खंडन करून स्वतःची न्याय संकल्पना मांडली. न्याय म्हणजे काय हे सांगतांना प्लेटो असे म्हणतो की,

न्याय हा आत्म्याचा गुण आहे व त्याचे अस्तित्व व्यक्तीच्या अतःकरणात असते. न्यायाचे अस्तित्व व्यक्तीच्या अतःकरणात असते. न्याय व्यक्ती आणि राज्य या दोघांमध्ये सारखाच असतो. प्लेटोच्या मते जी व्यक्ती आपल्या कर्तव्याचे पालन करते व सद्गुणी असते ती व्यक्ती न्यायी असते. हा न्याय आदर्ष राज्यताच प्राप्त होऊ षकतो. आपली न्याय कल्पना स्पष्ट करण्यासाठी प्लेटोने आधी व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या तीन गुणांचे स्पष्टीकरण केले आणि त्याचे तीन वर्गात विभाजन केले व आपली न्याय संकल्पना स्पष्ट केली.

प्लेटोच्या मते प्रत्येक व्यक्तीत खालील तीन गुण कमी जास्त—प्रमाणात असतात. ती म्हणजे.

- 1) बुद्धी
- 2) वासना किंवर इच्छाषक्ती
- 3) षौर्य किंवा धाडस

या तीन गुणांच्या आधारावर राज्या मध्ये तीन वर्ग असतात.

- 1) षासक वर्ग
- 2) उत्पादक वर्ग

3) सैनिक वर्ग

1) षासक वर्ग :-

ज्या व्यक्तीच्या अंगी बुद्धिमत्ता आणि विवेकाचा गुण प्रबल असतो. त्यांना प्लेटो षासक वर्गामध्ये टाकतो. त्याला पालक वर्ग असे देखिल म्हणतात.

2) उत्पादक वर्ग :-

ज्या व्यक्तीच्या अंगी वासना किंवा इच्छाशक्ती तीव्र असते. त्यांना प्लेटो उत्पादक वर्गामध्ये टाकतो.

3) सैनिक वर्ग :-

षौर्य किंवा धाडस हा सैनिकी वर्गाचा गुणविशेष असतो. देशाच्या संरक्षणाचे काम हा वर्ग अधिक चांगल्या प्रकारे करू शकतो.

वरीलप्रमाणे तीन वर्गात व्यक्तीचे विभाजन केल्यानंतर प्रत्येक वर्गाची व्यक्ती तिला नेमुन दिलेली कामे चोखपणे करेल आणि दुसऱ्या च्या कार्यात हस्तक्षेप करणार नाही तेव्हा समाजाज षांतता व सुव्यवस्थेचे वातावरण निर्माण होईल. ज्यालाच प्लेटो न्याय असे म्हणतो. थोडक्यात आपल्या मुळ प्रवृत्तीनुसार निश्ठेने आपली कामे पार पाडणे आणि इतरांच्या कामात हस्तक्षेप न करणे म्हणजेच न्याय होय असे प्लेटो म्हणतो.

वरील वर्णनावरून प्लेटोच्या न्याय सिद्धांताची काही वैशिष्टे सांगता येईल,

1) आत्मीक आणि नैतिक गुण :-

प्लेटोने न्यायाला आत्मीक आणि नैतिक गुण मानले आहे.

2) कार्याविभाजन :-

प्लेटोची न्याय कल्पना कार्याविभाजनावर आधारलेली आहे. व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या गुणांच्या आधारावर त्याने व्यक्तीमध्ये कार्य विभाजन केले आहे.

3) हस्तक्षेप :-

इतरांच्या कामात हस्तक्षेप न करणे हे न्यायामध्ये प्लेटोला अभिप्रेत आहे.

4) समन्वय :-

प्लेटोच्या न्याय संकल्पनेत एकमेकांच्या कामामध्ये समन्वय प्रस्थापित होतो म्हणून प्लेटोला समन्वय अभिप्रेत आहे.

5) कार्याविशेषज्ञता :-

हा प्लेटोच्या न्याय सिद्धांताचा महत्वाचा गुण आहे. आपल्या मुळ प्रवृत्ती ' नुसार व्यक्ती कार्य करित राहिल्यास ती त्या कार्यात नीपुण बनते जी गोश्ट समाजासाठी उपयोगी ठरते.

6) व्यक्तीहीत आणि समाजहिताची एकरूपकता :-

राज्य हे व्यक्तींनीच मिळून बनलेले असते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपआपले कार्य योग्य रितीने करेल त्यावेळेस आपोआपच समाजातले तीनही वर्ग आपआपले कार्य योग्य रितीने पार पाडतांना दिसेल अष्याप्रकारे व्यक्तीहित म्हणजेचे व्यक्तीहीत आणि समाजहीत यात एकरूपकता निर्माण होईल.

7) राज्य व्यक्तीचे विस्तारित रूप :-

राज्य हे व्यक्तीने मिळून बनेलेले असल्यामुळे व्यक्ती न्यायीपणाने वागली की राज्यात आपोआपच न्याय प्रस्थापित होईल.

8) न्याय राज्याचा आत्मा :-

प्लेटोने न्यायाला राज्याचा आत्मा मानले आहे आणि तो राज्याचा गुण असल्यामुळे राज्यात राहूनच न्याय प्राप्त करता येतो.

9) टिकात्मक परीक्षण :-

वरील प्रमाणे प्लेटोने न्याय कल्पना सांगितली परंतु त्यात अनेक दोश आढळून येतात ते पुढीलप्रमाणे

1) सदोश वर्ग विभाजन

प्लेटोने व्यक्तीच्या गुणांच्या आधारावर जे तीन वर्गात व्यक्तीचे विभाजन केले आहे ते दोशपूर्ण आहे. कारण व्यक्तीत कधीच एक गुण प्रबळ असतो असे म्हणता येत नाही. त्याच्या अंगी विविध गुण असतात आणि प्रसंगानुरूप ते अभिव्यक्त होत असतात.

2) कर्तव्यावर भर :-

प्लेटोने राज्यातील तीन वर्गांना केवळ कर्तव्य पालन करायला सांगितले आहे. पण त्याबरोबर व्यक्तीच्या अधिकाराकडे दुर्लक्ष केले आहे.

3) व्यक्ती विकासाला बाधक :-

हा न्याय सिद्धांत व्यक्तीमत्त्व विकासाला बाधक आहे. प्लेटोच्या या व्यवस्थेत आपल्या पसंतीप्रमाणे व्यक्तीला काम करता येत नाही.

4) नैतिकता म्हणजे न्याय नाही :-

प्लेटोने न्यायाच्या सिद्धांतातून षासक वर्गाला विशेष महत्व प्राप्त होते. व त्यातून त्यांची हुकुमशाही हि निर्माण होण्याचा धोका निर्माण होतो.

6) लोकशाहीच्या विरुद्ध :-

प्लेटोचा हा न्याय सिद्धांत व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीच्या विरोधी आहे. कारण यात आपल्या गुणवत्तेत वाढ करण्याचे आणि कार्यात बदल करण्याचे स्वातंत्र्य प्लेटो देत नाही.

7) संघर्शाची षक्यता :-

प्लेटोच्या या न्यायसिद्धांतून षासक वर्गाला सर्वश्रेष्ठ स्थान दिले आहे. त्यामुळे त्यांच्यात एकता प्रस्थापित होण्याऐवजी संघर्ष निर्माण होण्याची षक्यता अधिक राहते.

वरीलप्रमाणे प्लेटोच्या न्याय सिद्धांत वर टिका होत तरी या सिद्धांताचे वेगळेपण आपल्या लक्षात येते. आधुनिक काळातील न्याय संकल्पनेप्रमाणे त्याची न्याय कल्पना कायदयावर आधारित नसून नैतिकतेवर आधारित आहे. समाजातील सर्व वर्गांना न्याय कसा मिळेल याकडे प्लेटोने लक्ष दिले आहे. व समाजातील निरनिराळ्या वर्गात एकता आणि सुसंवाद प्रस्थापित करणे हे त्याच्या न्यायाचे उद्दिष्ट आहे. व हा न्याय आदर्ष राज्यातच प्राप्त होऊ षकत असल्यामुळे ही न्याय संकल्पना आदर्ष राज्याच्या कल्पनेशी सुसंगत आहे. अतिषय उच्च दर्जाची आणि नैतिकदृष्ट्या ती समर्थनीय आहे.

प्लेटोची आदर्ष राज्याची कल्पना

प्लेटोने त्वचनइसपब या ग्रंथामध्ये राज्याचे वर्णन केले आहे. प्लेटोच्या काळामध्ये ग्रीक नगरराज्यांचे झालेले उधःपतन अथेन्स मध्ये झालेला लोकषाहीचा –हास साक्रेटिसचा मुत्यु व . राज्यकर्त्यांच्या हुकुमषाहीचा अनुभव या सर्वांमुळे व्यतीत होऊन प्लेटोने आदर्ष राज्याची कल्पना मांडलेली आहे. प्लेटोला आदर्ष राज्याची प्रस्थापना करायची होती आणि न्याय हा आदर्ष राज्यातच प्राप्त होऊ शकतो. म्हणुन प्लेटोने आदर्ष राज्याची कल्पना मांडलेली आहे. ग्रीक नगरराज्यातील दोश नाहीसे करणे, न्याय सद्गुण आणि विवेकाचे राज्य स्थापन करणे हा प्लेटोचा आदर्ष राज्य स्थापन करण्या मागचा उद्देश होता. आपली आदर्ष राज्याची कल्पना मांडण्याअगोदर तत्कालीन ग्रीक नगरराज्यांमधील अनेक चांगल्या गोष्टी एकत्रीत केल्या. खालील तत्वांवर प्लेटोची आदर्ष राज्याची कल्पना आधारलेली होती. ती तत्वे म्हणजे

- 1) श्रेष्ठ जीवनाची प्राप्ती करणे
- 2) व्यक्तीच्या आर्थिक गरजांची पूर्तता करणे.
- 3) न्यायाची प्रस्थापना करणे.
- 4) स्त्री आणि पुरुशांना समानतेच्या पातळीवर आणणे.
- 5) षासक आणि सैनिकी वर्गासाठी साम्यवाद लागू करणे.
- 6) तत्वज्ञ षासकाची निर्मिती करून त्यांच्यासाठी आदर्ष षिक्षण पद्धती राबवणे. या तत्वांनी प्रभावीत होऊन प्लेटोने आदर्ष राज्याची कल्पना सांगितली ज्याची वैषिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती.

1) तत्वज्ञ राज्यकर्ता :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्याचा षासक तत्वज्ञानी व्यक्ती असेल असे तो म्हणतो कारण तत्वज्ञानी व्यक्ती ज्ञानी विवेकसंपन्न असल्यामुळे तो राग, लोभ,स्वार्थ यापासुन दूर राहतो. व तो साहसी संयमी व न्यायप्रीय असतो. भौतिक सुख आणि बाहय आकर्षणापासुल तो दूर असल्यामुळे राज्यातील नागरीकांची चांगल्याप्रकारे काळजी होऊ शकतो आणि तो उत्कृष्ट राज्यकर्ता होऊ शकतो.

2) वर्ग व्यवस्था :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात राज्यातील नागरीकांचे विभाजन तीन वर्गामध्ये झालेले दिसून येते. व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या साहस, बुद्धिमत्ता आणि वासना या तीन गुणांच्या आधारावर केलेले असते आणि या गुणांवर आधारीत सैनिक, उत्पादक आणि षासक अषी वर्गविभागणी राज्यामध्ये आढळून येते.

3) षिक्षण पद्धती :-

प्लेटोला आदर्ष राज्याचा षासक तत्व ज्ञानी व्यक्ती हवा होता म्हणुन चारित्र्यवान तत्वज्ञानी षासक निर्माण करणे, उत्तम सैनिक व सद्गुणी नागरीक निर्माण करणे यासाठी प्लेटोने एक आदर्ष षिक्षण योजना राज्यात असावी असे सांगितले आहे. जे त्याच्या आदर्ष राज्याची वैषिष्ट आहे.

4)साम्यवाद :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्याचे साम्यवाद हे महत्वाचे वैषिष्ट आहे. षासक वर्ग आणि सैनिक वर्ग आपल्या कर्तव्यापासून विचलित होऊ नये म्हणुन षासक आणि सैनिकी वर्गासाठी कुटुंब व संपत्ती काढुन घेणारा साम्यवाद प्लेटो सांगतो.

5)स्त्री पुरुश समानता :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्याचे स्त्री-पुरुश समानता हे महत्वाचे वैषिष्टे आहे. प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात स्त्री आणि पुरुशांना एकसारखे षिक्षण व सामाजिक व राजकीय कार्यात सहभागी होण्याची समान संधी मिळु शकेल अषी व्यवस्था प्लेटोने केली आहे.

6)साहित्य आणि कला यावर नियंत्रण :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात युवकांच्या भावना भडकवणारे व भ्रष्ट मार्गाना प्रोत्साहन देणारे साहित्य प्रकाषीत होणार नाही याची काळजी घेण्यात आलेली आहे. आणि म्हणुन साहित्य आणि कलेवर प्लेटो राज्याचे पूर्ण नियंत्रण ठेवतो.

7)कायदयाचे अस्तित्व नाही :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात कायदे व न्यायालये असणार नाही असे प्लेटोने म्हटले आहे. कारण आदर्ष राज्य हे न्यायावर आधारीत असल्यामुळे येथील लोक समजंस असतील त्यामुळे कायदयाची आवश्यकता भासणार नाही.

8) सर्वाधिकारी राज्याचे समर्थन :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्याची सर्वसुत्रे तत्वज्ञानी राजाकडे सोपवलेली आहे. व त्याला कायदयाच्या बंधनापासून मुक्त ठेवले आहे. त्याच्याकडे अनियंत्रित सत्ता सोपवली आहे. त्यामुळे आदर्ष राज्याच्या नावाखाली प्लेटोने निरंकुष राज्याचे समर्थन केले आहे. ?

• आदर्ष राज्यावरील टिका :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्याच्या कल्पनेवर पुढील मुद्दयांच्या आधारे टिका केली जाते.

1) प्लेटोची तत्वज्ञानी षासकाची कल्पना अव्यवहार्य आहे. कारण प्लेटोला अभिप्रेत असलेला तत्वज्ञानी षासक निर्माण होणे ही अषक्य अषी बाब आहे तसेच प्लेटोचा तत्वज्ञानी षासक, उत्कृश्ट विचारवंत व्यक्ती आणि ज्ञानी असू षकेल परंतु तो उत्कृश्ट राज्यकर्ता असे म्हणता येत नाही.

2) प्लेटोने सांगितलेले वर्ग विभाजन अव्यवदार्य अनैसर्गिक, अस्वाभाविक असलेले दिसून येते कारण ज्या तीन गुणांच्या आधारावर त्याने हे वर्ग विभाजन केलेले आहे त्यापैकी कधीच व्यक्तीमध्ये केवळ एक गुण प्रमावी नसतो तर तिनही गुण निरनिराळया वेळी प्रभावी नसतो तर तिनही गुण निरनिराळया वेळी प्रभावी असतात. त्यामुळे केवळ एका गुणाच्या आधारावर व्यक्तीमध्ये विभाजन करणे ही बाब अयोग्य आहे.

3) सदोश षिक्षण पद्धती

प्लेटोची षिक्षण पद्धती दोशपूर्ण असलेली दिसून येते त्याचे षिक्षण वयाच्या 45 ते 50 वर्शापर्यंत चालणारे आहे व हे षिक्षण राज्यातील सर्व लोकांसाठी नसून केवळ सैनिक आणि षासक वर्गासाठीच आहे. जे योग्य नाही.

4) प्लेटोचा साम्यवाद अतिरेकी स्वरुपाच आहे प्लेटोने आदर्ष राज्यासाठी जो सैनिक आणि षासक वर्गासाठी साम्यवाद सांगितला आहे तो उत्पादक वर्गासाठी नाही त्यामुळे तो अर्धवट स्वरुपाचा आहे. व मानवी स्वभाविरुद्ध जाणारा असून अतिरेकी स्वरुपाचा आहे.

5) व्यक्ती विकासाला बाधक

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात प्रत्येकाला एकाच कार्य नेहमी करावे लागते त्यामुळे यंत्रवत बनण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे नागरीकांना स्वातंत्र्य मिळत नाही व त्याचा व्यक्तीमत्व विकास खुंटतो.

6) लोकषाहीच्या विरुद्ध:-

प्लेटोचे आदर्ष राज्य लोकषाहीच्या विरुद्ध असून सर्वकश किंवा हुकुमषाहीला प्रोल्साहन देणारे आहे. या आदर्ष राज्यात तत्वज्ञानी षासकाला सर्वाधिकार सोपवल्यामुळे तो हुकुमषाहा बणण्याचा धोका निर्माण होतो जे लोकषाहीच्या विरुद्ध आहे.

7) कायदयाकडे दुर्लक्ष:-

प्लेटोने आदर्ष राज्यामध्ये कायदे नसतील असे म्हटले आहे. कारण राज्यातील प्रजा व राज्यकर्ते न्यायी असल्यामुळे कायदयाची गरज असणार नाही असे तो म्हणतो. परंतु ते अतिषय चूकिचे आहे. कारण कायदयाषिवाय राज्याची कल्पना करता येत नाही.

8) अवास्तव कल्पना:-

प्लेटोची आदर्ष राज्याची कल्पना वास्तविकते पासून दूर जाणारी आहे. प्लेटोने कल्पना सृश्टीचा आश्रय घेऊन आदर्ष राज्याचे वर्णन करतांना वास्तविकतेकडे दुर्लक्ष केले आहे.

9) गुलामगिरीच्या प्रजाकडे दुर्लक्ष :-

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात प्लेटोने गुलामगिरीच्या प्रथेविषयी काहीही सांगितले नाही. त्याने त्याचे समर्थनही केले नाही आणि विरोधही केला नाही. म्हणजेच तो गुलामगिरीच्या समर्थनाचा होता असेच यावरून सिद्ध होते.

वरील प्रमाणे प्लेटोच्या आदर्ष राज्यावर टिका होत असली तरी प्लेटोची आदर्ष राज्याची कल्पना अतिषय उच्च कोटीची व नैतिक स्वरूपाची आहे. प्लेटोच्या आदर्ष राज्यातील काल्पनीक भाग व्यावहारिक ते पासून वेगळा करून पाहिल्यास प्लेटोच्या विचारांचे महत्व लक्षात येते काही गोष्टी प्रत्यक्षात आणणे कठीण असले असे जरी दिसत असते तरी त्या अवास्तव नाहीत या बाबी कोणत्याही काळात आणि कोणत्याही राज्यव्यवस्थेसाठी आदर्ष व अनुकरणीय अष्याच आहे.

प्लेटोचा तत्वज्ञानी षासक किंवा आदर्ष राज्यकर्ता

प्लेटोला आदर्ष राज्य निर्माण करायचे होते आणि राज्य तो पर्यंत आदर्ष होत नाही जो पर्यंत राज्याचा राज्यकर्ता आदर्ष असत नाही. म्हणून आपल्या जेम त्मचनइसपब या ग्रंथात प्लेटोने आदर्ष षासकाची कल्पना मांडलेली आहे.

प्लेटोच्या मते तत्कालीन नगर राज्यांची दुःखद स्थिती त्या नगरराज्यांना आदर्ष राज्यकर्ते न मिळाल्यामुळे झालेली होती. आणि म्हणून प्लेटो असे म्हणतो की, ' जो पर्यंत तत्त्वज्ञानी राज्यकर्ता होत नाही तो पर्यंत राज्याची अरीश्टापासून सुटका होणे षक्य नाही' प्लेटोच्या काळात नगरराज्यांचे अधःपतन झालेले होते. राज्यकर्ते स्वार्थी आणि भ्रश्टाचारी बनलेले होते. आणि याला कारणीभूत म्हणजे गुणवत्ता नसलेले राज्यकर्ते होते आणि म्हणून प्लेटोने असे म्हटले की तत्वज्ञानी राज्यकर्त्याकडे जर राज्याची सुत्रे सोपवली तर हा राज्यकर्ता विवेकबुद्धिने युक्त असल्यामुळे समाजाचे नियमन चांगल्या पद्धतीने करू षकेल आणि राज्य आदर्ष बनेल. प्लेटो तत्वज्ञानी राज्यकर्ता कोणत्या गुणांनी युक्त असावा हे देखिल स्पश्ट करतो. त्याच्या मते राज्यकर्त्याच्या अंगी खालील गुण असावे.

- 1) तत्वज्ञानी राजा सद्गुणी चारित्र्यवान उत्तम स्वभावाचा असावा.
- 2) तो अंतर्ज्ञानी व विषाल हृदयाचा असावा.
- 3) तो इंद्रियजन्य वासना आणि स्वार्थ बुद्धिवर विजय मिळवणारा असावा.
- 4) तो सत्यषोधक आणि सत्याचा पाठपुरावा करणारा असावा.
- 5) त्याला मृत्यूचे भय वाटू नये.

वरीलप्रमाणे गुणांनी युक्त असलेला राज्यकर्ता आपल्या क्षमतांचा वापर राज्याच्या व व्यातील नागरीकांच्या हितासाठी हितासाठी करतो म्हणून तत्वज्ञानी राजाचे षासन आदर्ष व सर्वश्रेष्ठ ठरते. असा राज्यकर्ता उपलब्ध होणे षक्यच होईल असे सांगता येत नाही. म्हणून योग्य ते षिक्षण देऊन आदर्ष षासकांची निर्मिती करता येते असे प्लेटो म्हणतो आणि त्यासाठी त्याने एक षिक्षण योजना सांगितलेली आहे. विषिष्ट आणि योजना बध्द षिक्षण देऊन उत्कृश्ट राज्यकर्ता निर्माण करता येतो अशी

प्लेटोची धारणा होती. आणि म्हणून सर्वगुणसंपन्न असा तत्वज्ञानी षासक घडवण्यासाठी प्लेटोने प्रदिर्घ आणि योजनाबद्ध अशी षिक्षणपद्धती सांगितली आहे.

- 1) वयाच्या 20 वर्षांपर्यंत सर्वसामान्य षिक्षण
- 2) पहिल्या टप्प्यात उत्तीर्ण झालेल्या व्यक्तींना वयाच्या 30 वर्षांपर्यंत गणित, भूमिती तर्कशास्त्र, खगोलशास्त्राचा अभ्यास तसेच सैनिक प्रषिक्षण देण्यात यावे व हा टप्पा यषस्वीरित्या पूर्ण करण्याऱ्यांना त्या पुढील टप्प्यांचे प्रषिक्षण देण्यात येईल.
- 3) वयाच्या 40 ते 50 वर्षांपर्यंत जे षिक्षण देण्यात येईल ते मनन आणि चिंतनाच्या स्वरुपाचे असेल. त्यातून गणित आणि तर्कशास्त्राचे अध्ययन उमेदवाराचे व्हावे ही योजना आहे. अध्याप्रकारे षिक्षणाचा हा षेवटचा टप्पा पूर्ण झाल्यानंतरप्लेटो असे म्हणतो की व्यक्ती तत्वज्ञानी बनतो आणि ती राज्यकारभार करण्यासाठी पात्र ठरतो.

प्लेटोची तत्वज्ञ षासकाची कल्पना ही ज्ञानसिद्धांतावर आधारीत असल्यामुळे षासक वर्गासाठी ज्ञानवर्धक अभ्यासक्रमाची आखणी केली आहे. प्लेटोच्या मते इतर कोणत्याही ज्ञानपेक्षा तत्वज्ञान हे अधिक महत्वाचे असते तेच खरे ज्ञान असते म्हणून तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून अंतीम सत्याचा षोध घेण्याचा प्रयत्न राज्यकर्ता करतो आणि म्हणून तो राज्य करण्यास लायक ठरतो.

या कल्पनेच्या माध्यमातून प्लेटोने तत्वज्ञानी षासकावर काही बंधने टाकलेली आहे ती म्हणजे तत्वज्ञानी राज्यकर्ता एकच असेल तर त्याला राजेढाही म्हणण्यात येईल आणि एकापेक्षा जास्त राज्यकर्ते असतील तर त्याला कूलीन तंत्र म्हणण्यात येईल. तत्वज्ञानी षासकाला अर्निबंध सत्ता नाही मात्र ही सत्ता वापरतांना प्लेटोने त्याच्या सत्तेवर संविधानाची काही बंधने टाकली आहे ती अषी,

- 1) राज्यात अतिषय गरीबी आणि अतिषय श्रीमंती अषी स्थिती निर्माण होऊ नये कारण त्यामुळे गरीब-श्रीमत असा संघर्ष उद्भूत षकतो.
- 2) राज्याच्या आकार एकात्मता टिकवता येणार नाही एवढा मोठा आणि राज्य स्वयपुर्ण बनू षकणार नाही एवढा छोट असू नये.
- 3) प्रत्येक व्यक्तीला आपले कार्य करता येईल अषी न्यायपुर्ण समाजव्यवस्था टिकवता आली पाहीजे.
- 4) षिक्षण पद्धतीमध्ये वारंवार फेरबदल होणार नाही याची काळजी राज्यकर्त्याने केली.

• टिका

प्लेटोच्या आदर्ष षासकाच्या कल्पनेवर खालील मुद्दयाच्या आधारावर टिका करण्यात येते.

1) निरंकुष राजेढाहीचे समर्थन :-

प्लेटोने या संकल्पनेच्या माध्यमातून राज्यकर्त्याला कायदयापेक्षा श्रेष्ठ ठरवले आहे. त्यामुळे हा राज्यकर्ता निरंकुष बणण्याच्या ढोका निर्माण होतो तसेच तत्वज्ञानी षासकांसाठी जी षिक्षणपद्धती सांगितली आहे ती केवळ बुद्धीमान आणि सैनिकी वर्गासाठी सर्व सामान्य लोकांना या षिक्षणपद्धतीनपासुन वंचीत ठेवण्यात आले आहे. म्हणुन प्लेटोची आदर्ष राज्याची कल्पना निरंकूष राजेढाहीकडे झुकणारी आहे.

2) कायदयाचे अवमुल्यन :-

प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्याला कायदयापेक्षा श्रेष्ठ ठरवुन कायदयाचे महत्व कमी केले आहे. वास्तविकतः एका व्यक्तीच्या बुद्धीमत्तेपेक्षा कायदा केव्हाही उच्च दर्जाचा असतो. कारण तो विवेक आणि सदसदविवेकबुद्धीवर आधारलेला असतो. आणि राज्यकर्त्याच्या लहरी इच्छेनुसार कारभार करण्यापेक्षा कायदयानुसार राज्यकारभार करणे कधीही श्रेयस्कर होय.

3) निरुपयोगी षिक्षण पद्धती :-

प्लेटोने तत्वज्ञानी राज्यकर्त्यासाठी सांगितलेली षिक्षणपद्धती पूर्णतः निरुपयोगी आहे. त्याने या षिक्षण पद्धतीतून गणित आणि तर्कशास्त्रासारख्या अमूर्त विशयावर जास्त भर दिला आहे. आणि व्यावहारीक षिक्षणाकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. त्यामुळे या षिक्षणपद्धतीतून उत्कृष्ट राज्यकर्ता निर्माण होईलच याची काही षाष्यती नाही.

4) विसंगत विचारसरणी :-

प्लेटोने तत्त्वज्ञानी राज्यकर्त्यासाठी कल्पना विसंगत स्वरूपाची आहे. तो एकीकडे राज्यकर्त्याला कायदयापेक्षा श्रेष्ठ ठरवतो आणि दुसकरीकडे त्याच्यावर संविधानाची नैतिक बंधने टाकतो.

5) बहुसंख्य वर्गाकडे दुर्लक्ष :-

या कल्पनेच्या माध्यमातून प्लेटोने बहुसंख्याक उत्पादक वर्गाकडे दुर्लक्ष केले आहे. त्याच्या मते एकाच व्यक्तीचे ज्ञान श्रेष्ठ असते परंतु ब-याचदा सामान्य जनतेच्या ज्ञानाचे मोल एका व्यक्तीच्या ज्ञानापेक्षा जास्त महत्वाचे असते. परंतु त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून प्लेटोन व्यक्तीस्वातंत्र्याकडे दुर्लक्ष केले आहे

6) अव्यवहारीक कल्पना :-

प्लेटोची आदर्ष शासकीय कल्पना अव्यावहारीक व निरूपयोगी अशी आहे. इतिहासामध्ये अशा शासकाची उदाहरणे फारशी आढळत नाही. बुध्दीमानी व्यक्ती तत्त्वज्ञानी असू शकेल परंतु तो उत्कृष्ट शासक बणण्याच्या लायकीच्या असेल असे आपण म्हणु शकत नाही.

वरिलप्रमाणे प्लेटोच्या आदर्ष शासकाच्या कल्पनेवर टिका होत असली तरी ही कल्पना उच्च कोटीची नैतिक व आदर्ष स्वरूपाची आहे. ज्ञान आणि विवेकावर ती आधारलेली आहे.आणि ज्ञान व विवेकाचे राज्य कोणत्याही राज्यापेक्षा श्रेष्ठच ठरते. मात्र हे देखिल तेवढेच खरे आहे.

प्लेटोचा साम्यवाद

प्लेटोला आदर्ष राज्याची स्थापना करायची होती आणि या आदर्ष राज्यातील षासक वर्ग आणि सैनिक वर्ग न्यायी असावा असे अभिप्रेत होते. तसेच तो कर्तव्यतत्पर असावा. भ्रष्टाचारापासून मुक्त असावा हे देखील अभिप्रेत होते. म्हणून त्याने षासक व सैनिकी वर्गासाठी साम्यवादाची संकल्पना सांगितलेली आहे. संपत्ती आणि कुटुंबाचा साम्यवाद असा हा दोन प्रकारचा साम्यवाद आहे. या साम्यवादाच्या माध्यमातून श्रेष्ठ दर्जाची नितिमत्ता आणि चारित्र्य निर्माण करणे हा प्लेटोचा उद्देश आहे. साम्यवाद अस्तित्वात असल्याची उदाहरणे आढळतात.

प्लेटोने षासक आणि सैनिकी वर्गासाठी 1) संपत्तीचा 2) स्त्रीयांचा असा दोन प्रकारचा साम्यवाद सांगितला आहे. त्याच्या मते मानवी जिवनामध्ये दोन बाबी अष्या आहेत की जयाच्या आहारी जाऊन मनुश्य आपल्या कर्तण्यापासून विचलीत होतो आणि भ्रष्ट बनतो व त्या बाबी म्हणजे 1) संपत्ती 2) स्त्री किंवा कुटूंब. कुटुंबाच्या गरजेपोटी व्यक्ती अतिरिक्त संपत्ती कमवण्याच्या मागे लागतो व भ्रष्टाचारी बनतो तसेच अधिक संपत्ती मिळवण्याची हाव देखिल व्यक्तीला कर्तव्यापासून पराडू:मूत करते. म्हणून प्लेटो असे म्हणतो की षासक व सैनिकी वर्गातील व्यक्तींना स्वतःचे कुटूंब असणार नाही अष्या परिस्थितीत त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागवण्याची जबाबदारी राज्यावर राहिल व त्यांची नैसर्गिक गरज भागवण्यासाठी षासक आणि सैनिक वर्गातील स्त्री – पुरुशांच्या तात्पुरत्या जोडया पाडल्या जाईल व त्यांच्या कडून संतती निर्माण केली जाईल.

1) संपत्तीचा साम्यवाद

प्लेटो असे म्हणतो की संपत्ती ही अषी वस्तु आहे की जी जास्तीत – जास्त मिळवण्याचा मोह व्यक्तीमध्ये राहतो व त्या पोटी तो भ्रष्टाचार करण्यासाठी प्रवृत्त होतो आणि म्हणून षासक आणि सैनिकी वर्गाला कर्तव्य तत्पर ठेवण्यासाठी प्लेटो या दोन्ही वर्गातून खासगी संपत्ती नश्ट करण्यात यावी असे म्हणतो. असे करण्यामागे त्याचे दोन उद्देश होते ते म्हणजे,

- 1) राज्यकर्ता निपःक्षपाती व निस्वार्थी राहावा
- 2) दैनंदिन गरजा भागवण्याची चिंता या वर्गाच्या मागे असू नये आणि त्यांना आपला पूर्ण वेळ राज्यकारभार व प्रजेच्या कल्याणासाठी देता यावा.

या वर्गातून संपत्ती नश्ट केल्यानंतर त्यांच्या उपजिविकेचा प्रश्न निर्माण होतो. तो सोडवण्यासाठी प्लेटो असे म्हणतो की या वर्गाच्या जिवनावष्यक गरजा राज्याकडून भागवल्या जातील या लोकांना सरकारी निवास-स्थानातून राहावे लोगेल आणि सरकारी भोजणालयात जेवण ध्यावे लागेल पूढे प्लेटो संपत्तीच्या या साम्यवादाचे समर्थन तीन आधारावर करतो.

- 1) मानसषास्त्रीय आधार
- 2) राजकीय आधार
- 3) तात्विक आधार

1) मानसषास्त्रीय आधार

मानसशास्त्रीय दृश्टीकोणातून प्रत्येक व्यक्तीमध्ये अधिक संपत्ती मिळवण्याची हाव असते आणि या वासनेतूनच व्यक्ती अधिकाधिक स्वार्थी भ्रष्टाचारी बनतो व कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करतो म्हणून या वर्गातून संपत्तीच नश्ट केल्यास ते कर्तव्यापासून विचलीत होण्याचा प्रश्नच निर्माण होणार नाही.

2) राजकीय आधार

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात संपूर्ण सत्ता ही तत्वज्ञ राज्याकर्त्याच्या हाती राहणार होती आणि अषी केंद्रीयकृत सत्ता व्यक्तीला भ्रष्ट बनवते आणि त्यामुळे राज्यकर्ते भ्रष्ट बनून केवळ स्व हीताचा विचार करू लागतात आणि अष्या जुलमी राज्याविरुद्ध प्रजा बंड करू षकते, म्हणून राजकीय अस्थैर्याचा धोका टाळण्यासाठी प्लेटो संपत्तीचा साम्यवाद सांगतो.

3) तात्विक आधार

प्लेटोच्या आदर्ष राज्यात राज्यकर्ता तत्वज्ञानी असेल असे प्लेटोला अभिप्रेत होते आणि या राज्यकर्त्याने प्रजेवर पितृवत प्रेम करावे आणि हे देखिल त्याला अभिप्रेत होते. आणि ही अपेक्षा राज्यकर्ते तेव्हाच पूर्ण करू शकतील जेव्हा ते सन्यासी वृत्तीने वागतील आणि त्यासाठी त्याच्या जिवनातून संपत्ती आणि कुटुंबसारख्या बाबी नश्ट होणे आवश्यक आहे म्हणून प्लेटो संपत्तीचा साम्यवाद सांगतो.

स्त्रीयांचा किंवा कुटुंबाचा साम्यवाद

स्त्रीयांचा साम्यवाद सांगताना प्लेटो असे म्हणतो की खाजगी कुटुंबामुळे व सुंदर स्त्री च्या मागे लागून राज्यकर्ता व सैनिक वर्ग विचलित होऊन कर्तव्य पराङ्मुख शकतात म्हणून संपत्तीच्या साम्यवादासोबत प्लेटो या वर्गासाठी स्त्रीयांचा साम्यवाद देखिल सांगतो या साम्यवादानुसार षासक आणि सैनिकी वर्गातील लोकांना कुटुंब करून राहता येणार नाही. संपूर्ण राज्य हेच त्यांचे कुटुंब असेल व या वर्गातील बुद्धिमान व सुंदर स्त्रीया सर्वांच्या सामूहीक पत्नी असतील शारीरिक गरज भागवण्यासाठी पालक वर्गातील सुयोग्य स्त्री-पुरुशांच्या तात्पुरत्या जोड्या पडण्यात येतील. त्यांच्या पासून निर्माण होणारी संतती तशीच बुद्धिमान सुदृढ व साहसी असेल या वर्गातून निर्माण झालेल्या अपत्यांचे संगोपन सरकारकडून केले जाईल. त्यामुळे जन्माला येणारी अपत्ये ती कुणा एकाची न राहता ती सर्वांची राहिल जन्मदात्यांना आपल्या अपत्यांची व व अपत्यांना आपल्या जन्मदात्यांची ओळख राहणार नाही. संतती निर्माणसाठी एकत्रीत आलेले स्त्री-पुरुश एकत्र राहणार नाही व एकमेकांना ओळखणार सुद्धा नाही त्यामुळे आदर्ष राज्यातील संतती ही सर्वांची संतती असेल व सर्व संतती कडे सर्व पालकवर्ग ममतेच्या दृष्टीने पाहिल.

स्त्रीयांच्या साम्यवादाचे समर्थन देखिल प्लेटो तीन कारणामुळे करतो

- 1) स्त्रीयांचा विकास
- 2) सुयोग्य संतती
- 3) मुलांचे योग्य संगोपन करण्यासाठी

या साम्यवादाच्या माध्यमातून प्लेटोला चार भिंतीच्या आड असलेल्या स्त्रीयांना मुक्त करायचे होते. कुटुंब संस्था नश्ट करून कुटुंबाच्या बंधनातून स्त्रीयांना मुक्त करून राजकारणात सहभागी होण्याची संधी प्लेटोने मिळवून देतो.

तसेच प्लेटोच्या काळातील विवाह संस्था सुयोग्य संतती निर्माण करण्यासाठी योग्य नव्हती म्हणून या साम्यवादाच्या माध्यामातून विवाह पद्धतीत बदल करण्यासाठी, सुदृढ निरोगी बुद्धिमान अशी प्रजा निर्माण करण्यासाठी सुदृढ निरोगी सुंदर बुद्धिमान स्त्री-पुरुशांच्या जोड्या पाडून त्यांच्याकडून संतान उत्पत्ती निर्माण प्लेटोने सांगितली.

तसेच या साम्यवादाच्या माध्यमातून मुले जन्मल्यानंतर त्यांच्या संगोपनाची संपुर्ण जबाबदारी राज्याकडे राहणार होती त्यामुळे सर्व मुलांना समान सुखसोयी योग्य व समान प्रेमळ वागणुक मिळणार होती ज्यामुळे सुयोग्य संगोपन झाल्यामुळे राज्यातील सुयोग्य नागरीक निर्माण होण्यास मदत होणार होती.

प्लेटोच्या साम्यवादावरील टीका

1) मर्यादीत स्वरूप :-

प्लेटोच्या साम्यवाद हा मर्यादीत स्वरूपाचा आहे. तो केवळ सैनिकी आणि षासक वर्गासाठीच आहे. यामध्ये बहुसंख्याक उत्पादक वर्गाकडे साफ दुर्लक्ष केलेले आहे.

2) मानवी प्रवृत्तीच्या विरुद्ध :-

हा साम्यवाद मानवी प्रवृत्तीच्या विरुद्ध जाणार आहे. कुटुंब करून राहणे, हा मानवी स्वभावाचा स्थायी भाव आहे. कुटुंबामुळेच मानवी जिवनातील प्रेम, ममता, करुणा सहानुभूती इत्यादी मानवी गुणांची जोपासना होऊन समाजजिवनाचा पाया बळकट होण्यास मदत होते. तसेच संपत्तीमुळे मनुश्यातील कृतीशीलता वाढते. त्याला श्रम करण्याची प्रेरणा मिळते आणि त्यात जबाबदारी ची भावना निर्माण होते. परंतु या दोन्ही संस्था नश्ट करण्यासाठी प्लेटो सांगतो आणि या दोन्ही गोष्टी नश्ट करणे म्हणजे समाजाचा पाया नश्ट करणे होय व तसेच ज्या गोष्टी काळाच्या ओघात नश्ट होण्यासारख्या असतात त्या आपोआपच नश्ट होतात. मात्र आदीम काळापासून या दोन्ही गोष्टी समाजात टिकून आहे. म्हणजेच त्यांची उपयोगिता आहे. आणि त्याच नश्ट करायला प्लेटो सांगतो.

3) अनावश्यक आणि अव्यवहारी :-

प्लेटोच्या साम्यवाद अनावश्यक आणि अव्यवहारी आहे ज्या तत्वज्ञानी षासकासाठी त्याने हा साम्यवाद सांगितला आहे ते नैतिकदृष्ट्या उच्च चारीत्र्याचे व गुणी असणार आहे. त्यामुळे अशा व्यक्ती कोणत्याही मोहबंधनाच्या आहारी जाणे शक्य नाही त्यामुळे हा साम्यवाद अनावश्यक वाटतो तसेच तो अव्यवहारीक पण वाटतो उत्पादक वर्गासाठी प्लेटोने तो ठेवलेला नाही म्हणजे हा वर्ग पदभ्रष्ट झालेला हवा होता असाच त्याचा अर्थ होतो.

4) स्त्रीयांच्या स्वाभाविक गुणांकडे दुर्लक्ष :-

या साम्यवादाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या ममता, दया, वात्सल्य, कोमलता भावना प्रधानता इत्यादी गुणांकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केलेले आहे. संतान उत्पत्तीसाठी स्त्री-पुरुशांच्या तात्पुरत्या जोडया पाडायला प्लेटो सांगतो मात्र त्यांना विवाह करण्याचा व कुटूंब करून राहण्याचा अधिकार देत नाही स्त्री-पुरुश एकमेकांना पती पत्नी ओळखणार नाही व स्वतःच्या मुलांना देखिल ओळखणार नाही त्यामुळे स्त्रीयांच्या वरील गुणांकडे दुर्लक्ष होईल.

5) अनैतिकतेला प्रोत्साहन :-

प्लेटोच्या साम्यवादामुळे समाजात अनैतिकता, अनाचार, वाढू लागेल. एक पुरुश अनेकांचा पती व एक स्त्री अनेकांची पत्नी अशी परीस्थिती समाजात निर्माण झाल्यामुळे बहिण भाऊ माता-पिता यासारख्या नातेसंबंधांना अर्थ उरणार नाही व कुटूंब संस्था नष्ट झाल्यामुळे समाजात व्याभिचार वाढीला लागेल.

6) संघर्शाची भिती :-

प्लेटोच्या साम्यवादाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुशांमध्ये तात्पुरते संबंध निर्माण होतील पण ते तात्पुरते राहतीलच याची शक्यता देता येणार नाही. पुरुश सुंदर स्त्रीकडे आकर्षित होईल आणि या नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळे सुंदर स्त्रीच्या प्राप्ती करिता षासक आणि सैनिकी वर्गामध्ये संघर्ष निर्माण होईल. तसेच मात्या-पित्या पासून जन्माला आलेली अपत्ये चेहऱ्यावरून बऱ्याचदा सारखी दिसत असल्यामुळे आपली अपत्य कोणती हे षासक वर्ग ओळखू शकेल ज्यामुळे संगोपन करताना षासक वर्ग आपल्या पाल्यांकडे जास्त लक्ष आणि इतरांकडे दुर्लक्ष अशी परिस्थिती निर्माण होईल ज्या गोष्टी आदर्ष राज्यासाठी उपयोगी नाही.

वरिलप्रमाणे सर्वसामान्य टिके सोबतच प्लेटोचा षिश्य असलेल्या अॅरीस्टॉटलने देखिल प्लेटोच्या साम्यवादावर टिका केलेली आहे. त्याच्या मते या साम्यवादाच्या माध्यमातून व्यक्तीतील काम करण्याची प्रेरणा व श्रमाचे महत्व खाजगी संपत्ती नष्ट करून प्लेटोने नष्ट करून टाकले आहे. हा साम्यवाद व्यक्ती विकासासाठी घातक आहे. तसेच अशा प्रकारचा साम्यवाद जगात कोठेही अस्तित्वात असल्याचे उदाहरण आढळत नाही हा साम्यवाद प्लेटोने एकता निर्माण करण्यासाठी सांगितला परंतु यातून एकता निर्माण होण्याऐवजी अराजकताच निर्माण होईल.

स्त्रीयांच्या साम्यवादाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुशातील नातेसंबंध निश्चित न राहल्यामुळे समाजात अनैतिकता पसरेल तसेच मुले ही सर्वांची आहेत म्हणून प्रत्येकजण त्यांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष करेल त्यामुळे मात्यापित्यांच्या प्रेमाला ते पारखे होतील कुटूंब संस्था नष्ट झाल्यामुळे मुलांवर संस्कार होणार नाहीत व उत्तम नागरीक निर्माण होणार नाही. स्त्रीयांच्या साम्यवादामुळे राज्यकर्तावर्ग सुखी समाधानी राहणार नाही सुंदर स्त्रीयांच्या प्राप्तीसाठी त्यांच्यात संघर्ष निर्माण होईल. तसेच स्त्रीमुक्तीमुळे गृहकार्यात अडचण निर्माण होऊन कौटुंबिक स्वास्थाअभावी सामाजिक जिवन धोक्यात येईल.

युनिट - ३

जो. एस. मील

मीलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार

पाश्चीमात्य राजकीय विचारवंता मध्ये उपयोगितावादाचा पुरस्कर्ता म्हणुन जे एस. मील म्हणजे जॉन स्टुअर्ट मील राज्यशास्त्रामध्ये ओळखला जातो. उपयोगिता वादाचे जनक असलेल्या बेथंमाचा प्रभाव दिसून येतो. जो.एस.मील ने राज्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, नितीशास्त्र असे निरनिराळ्या विषयांसंबंधीत ग्रंथ लिहीले. त्यातील On Liberty, थॉट्स ऑन पार्लमेंटरी रिफॉर्म्स ऑन रिप्रेझेंटेटिव गव्हर्नमेंट ट्रीटायजेस ऑन युटीलीटीरेनिझम, सब्जेक्शन ऑफ वुमेन, युटिलिटी ऑफ रिलीजन, सिस्टिम ऑफ लॉजिक, प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉलिटिकल हे ग्रंथ प्रमुख म्हणता येईल. वडिल हे उपयोगिता वादाचे जनक असलेल्या बेथंम चे पुरस्कर्ते असल्यामुळे मीलला देखील उपयोगिता वादामध्ये रुची निर्माण झाली आणि यातूनच उपयोगितावादा संबंधाचे महत्वपूर्ण विचार मीलने आपल्या विविध ग्रंथातून व्यक्त केले. व्यक्ती स्वातंत्र्याचा खंदा पुरस्कर्ता असलेल्या मीलने On Liberty या प्रसिध्द ग्रंथातून स्वातंत्र्या विषयीचे आपले विचार व्यक्त केले आहे. विचार अभिव्यक्ती आणि चर्चा स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणारा On Liberty हा सर्व श्रेष्ठ ग्रंथ समजला जातो.

पुढच्या काळात बेथंमच्या उपयोगित वादाच्या सिध्दाताने राज्य अतिशय प्रभावित झाले होते उपयोगितावादाच्या नावाखाली व्यक्ती स्वातंत्र्यावर प्रचंड निर्बंध लावून व्यक्ती जिवनात राज्याकडून हस्तक्षेप करण्याचे प्रमाण वाढले.

व्यक्ती ऐवजी समूह शक्तीला अधिक महत्व प्राप्त झाले होते. या सर्व गोष्टी मिलच्या मते स्वातंत्र्यासाठी घातक ठरणान्या होत्या राज्यात हस्तक्षेपाचे प्रमाण वाढले तर लोकशाही धोक्यात येवून स्वातंत्र्याची गळचेपी होते. म्हणुन स्वातंत्र्यावर निर्बंध लादणा कायदयांना मिलने विरोध दर्शवला.

स्वातंत्र्या विषयीचे आपले विचार करताना मील असे म्हणतो की स्वातंत्र्य व्यक्तीमत्व विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. त्याशिवाय व्यक्तीमत्व विकास शक्य नाही. म्हणुन राज्याने व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यात कमीत कमी हस्तक्षेप करावा व स्वातंत्र्यासाठी पोषक परिस्थिती निर्माण करावी असे मील म्हणतो.

मील हा व्यक्ती स्वातंत्र्याचा तीव्र समर्थक होता त्याच्या मते व्यक्ती जिवनाचे दोन पैलू असतात ते म्हणजे वैयक्तिक आणि सामाजिक त्या अनुशंगाने मिलने दोन प्रकारची स्वातंत्र्ये सांगितलेली आहे.

१) विचार स्वातंत्र्य

२) कृति स्वातंत्र्य

व्यक्तीमत्व विकासाच्या दुष्टीकोनातून ही दोन स्वातंत्र्य अत्यंत आवश्यक आहे.

विचार स्वातंत्र्य :- Onlibraty या ग्रंथ मध्ये मिलने विचार स्वातंत्र्याचे विस्तृत वर्णन केले व या मध्ये त्याने चर्चा स्वातंत्र्याचे देखील समर्थन केले आहे. विचार स्वातंत्र्याला पोषक असे स्वातंत्र्य म्हणजे चर्चा स्वातंत्र्य होय. मिलच्या मते, व्यक्तीच्या मानसिक कल्याण सामाजिक प्रगतीसाठी विचार आणि चर्चा स्वातंत्र्य अत्यंत आवश्यक आहे. मिलच्या मते व्यक्तीच्या मनात आलेला प्रत्येक प्रकारचा विचार त्याला व्यक्त करता आला पाहिजे कारण त्याशिवाय अंतीम सत्याचा शोध घेता येत नाही. कारण विचार प्रक्रियेतून तयार झालेले मनुष्याचे मनच समाजात बदल घडवून आणेल कारण निकोप चर्चा झाल्याशिवाय कलदायी विचार प्रक्रियेला चालना मिळू शकत नाही म्हणून अनिर्बंध विचार स्वातंत्र्य व्यक्तीला असावे असे मिल म्हणतो.

विचाराच्या मुस्कटदाबीला मिलचा विरोध होता. विचार सत्य असो की असत्य असो त्याला दंडपणे योग्य ठरत नाही कारण हे कृत्य विचार मान्य करणारे आणि न करणारे दोघांसाठी ही नुकसानदायक असते शेवटी विचाराच्या क्षेत्रामध्ये जे कल्याणाकारी असते तेच टिकून राहते. सत्य हे सर्वातम असल्यामुळे ते अतःपर्यंत टिकून राहू शकते खुल्या चर्चेतून सत्य हे निष्पन्न होते. म्हणून चर्चा स्वातंत्र्यावर कोणतेही बंधन असू नये असे मिल म्हणतो.

पुढील चार कारणासाठी मिल विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची आवश्यकता प्रधान करतो.

- १) विचाराचे मूल्य बरेचदा परिस्थिती सापेक्ष असते आज चूकीचे वाटणारे विचार कालांतराने स्वीकार्य ठरू शकतात यासाठी त्या प्रमाणे मानवी ज्ञानाला मर्यादा असतात त्यामुळे एखादे मत चूक ठरविणे योग्य नसते.
- २) दडपलेल्या विचारामध्ये सत्याचा अंश असू शकतो व हे सत्य कधीच दडपले जावू शकत नाही
साक्रेटिसला मृत्यू दंड देण्यात आला तसेच येशु ख्रिस्त चा अकाली मृत्यू घडवून आणला पण त्याचे विचार नष्ट करता आले नाही.
- ३) लोकांची मान्यता मिळालेल्या विचाराला आव्हान दिल्याशिवाय त्या विचाराची कारणे पुढे येवू शकत नाही.
- ४) लोकमान्यता पावलेल्या विचारा समोर आव्हान नसेल तर ते दुबळे ठरते. व त्याची परिणाम कारकता कमी होते.

विचार स्वातंत्र्य आणि चर्चा स्वातंत्र्या सोबत मिल तो स्त्री स्वातंत्र्याचा कट्टर पुरस्कर्ता होता. परंपरेपासून स्त्रियांवर लादण्यात आलेल्या दास्यत्वाविरोधी मिलनेच सर्व प्रथम इंग्लंडच्या संसदेत आवाज उठवला स्त्रीयांना संधी दिल्यास त्याची उन्नती होईल च बरोबरच समाजचा विकास होईल आज स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने जे स्थान आहे. त्याच्या श्रेयात मिलचा फार मोठा वाटा आहे.

कृती स्वातंत्र्य किंवा कार्य स्वातंत्र्य

विचार स्वातंत्र्याला इतकेच स्वातंत्र्य कृती किंवा कार्य स्वातंत्र्याला मिलने महत्व दिले व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे कार्यकरण्याचे किंवा व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला असावे कारण असे स्वातंत्र्य व्यक्तीला दिल्यास प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या आवडी प्रमाणे कार्य निवडेल त्या कार्यात रुची असल्यामुळे त्याला आपोआप नैपुण्य प्राप्त होईल

त्यामुळे व्यक्तीमत्व विकास बरोबरच समाजाच्या विकासाला मदत होईल दुसऱ्याने सांगितले कार्य ते तितके उत्कृष्ट होणार नाही आणि या कार्य स्वातंत्र्यावर राज्याने बंधने घालू नये असे मिल म्हणतो

मात्र कृती स्वातंत्र्याचे दोन प्रकारा विभाजन मिल करतो आणि त्यातील ज्या कार्याचा परिणाम इतरावर होतो. असा व्यक्तीच्या इतरां संबंधीच्या कार्यावर राज्यात बंधने लावण्याचा अधिकार मिल देतो.

१) स्व संबंधीचे कार्य

ही कार्य फक्त व्यक्तीच्या स्वतःच्या संबंधी अशा आणि व्यक्तीच्या वैयक्तिक अस्तित्वाशी निगडीत असतात. मिल व्यक्तीबाबत आहे म्हणतो की प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे शरीर याबाबत सार्वभौम असते म्हणुन व्यक्तीचा जिवनात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार राज्य व समाजाला असु नये मात्र हे स्वसंबंधी कार्य समाजावर वार्डट परिणाम काढणारे असेल तर राज्य त्यावर योग्य ती बंधने टाकु शकते.

२) इतरांसंबंधीचे कार्य :- व्यक्तीची जी कार्य दुसऱ्यावर परिणाम करणारी करतात त्याला मिल इतरांसंबंधीचे कार्य असे म्हणतात. व या कार्यावर सरकार व समाजाचे नियंत्रण असावे असे मिल म्हणतो.

वरीलप्रमाणे मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार डेव्हिडसन यांच्या मते खालील तिन तत्वावर आधारलेले आहे.

१) व्यक्तीच्या भावना आणि इच्छेला प्राधान्य देण्यात यावे व त्यानुसार वागण्याची पूर्ण मुभा असावी.

२) सामाजिक आणि वैयक्तिक कल्याणासाठी व्यक्तीला अधिक महत्व देण्यात यावे.

३) व्यक्तीमत्व विकासाच्या आड येणाऱ्या रूढी- परंपरा विरोधी व्यक्तीला बंडखोरी करता आली पाहिजे.

टिका :-

१) अधिकाराकडे दुर्लक्ष :-

मिलन प्रभावीपणे व्यक्ती स्वातंत्र्याचे समर्थन केलेले आहे. पण त्याच वेळेस अधिकाराबद्दल लिहायला विसरला अधिकाराशिवाय स्वातंत्र्यावची कल्पना करता येत नाही त्यामुळे अमूर्त व्यक्तीवाद आणि पोकळ स्वातंत्र्याचा प्रेषित आहे असे बार्करने मिलच्या स्वातंत्र्याचे वर्णन केले आहे.

२) नकारात्मक स्वातंत्र्य :-

मिलने स्वसंबंधीच्या कार्यावर कोणत्याही प्रकारची बंधने असु नये असे म्हणुन नकारात्मक स्वातंत्र्याची कल्पनाच मांडली आहे राज्याने वैयक्तिक जिवनात हस्तक्षेप न करता केवळ व्यक्तीमत्व विकासात येणाऱ्या बाधा दूर कराव्या असे सांगुन राज्याकडे फक्त निवारण सोडले आहे.

३) कार्याविभाजन अव्यवहारीक :-

मिलने व्यक्तीच्या कार्याचे जे दोन भागात विभाजन केले आहे स्वसंबंधीचे कार्य आणि इतरांसंबंधीचे कार्य हे अव्यवहारीक आहे.

४) राज्याचा हस्तक्षेप :-

इतरांसंबंधीच्या कार्यात व स्वसंबंधीच्या कार्यात राज्याला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार मिल देतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनात राज्याचा हस्तक्षेप वाढुन बाधा निर्माण होतो.

५) निष्फळ चर्चा :-

विचार प्रदर्शन किंवा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यातून सत्यबाहेर येते त्यामुळे विचार व स्वातंत्र्यावर कोणतेही बंधन नको असे मिल म्हणतो परंतु त्यामुळे निष्फळ वादविवाद होऊन संघर्षाचे वातावरण निर्माण होते.

६) विसंगत विचार :-

मिलच्या विचारात विसंगती दिसते मिल व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि उपयोगिता वाद याचा समर्थक होता पण अनेक बाबतीत त्याचे पुरोगामी विचार तर अनेक बाबतीत प्रतिगामी विचार मांडतो उदा. एकीकडे राज्याला हस्तक्षेपाचा अधिकार नाकारतो तर दुसरीकडे स्विकारतो हे सांगत असताना अशिक्षित व निर्धन समाजाला या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले.

७) विचार स्वातंत्र्याचा अतिरेक :-

व्यक्तीच्या विचार स्वातंत्र्यावर कोणतेच निर्बंध असु नये मग ते काणेतीही व्यक्ती असो परंतु मिलचा हा विचार पटण्यासारखा नाही विक्षिप्त व्यक्तीला अनिर्बंध विचार स्वातंत्र्य दिल्यास विकृत व्यक्तीला स्वातंत्र्य दिल्या सारखे होते.

वरीलप्रमाणे त्याच्या स्वातंत्र्याच्या विचारात काही त्रुटी असल्या तरी स्वातंत्र्याविषयी अत्यंत सखोल व विस्तृत मांडणी करणारा म्हणुन मिलचा विचार केला जातो आज जगातील बहुतांशी देशांनी स्वातंत्र्याचा मुलभूत अधिकार म्हणुन मान्य केला आहे.

जे .एस. मिलचे प्रतिनिधिक लोकशाही विचार

जे.एस. मिलच्या राजकीय स्वातंत्र्य मध्ये उपयोगितावाद उदारमतवादी विचार याचे मिश्रण दिसून येते या विचाराने प्रेरीत होवून मिलने लोकशाही संबंधीचे विचार स्पष्ट केले आहे.

मिलने लोकशाही संबंधीचे विचार व्यक्त करत असताना इंग्लंडच्या लोकशाही पद्धतीतील उणिवा दूर करण्यासाठी म्हणून हे विचार व्यक्त केले आहे. जे.एस. मिल हा लोकशाही च्या संबंधीचे आपले विचार व्यक्त करतांना असे म्हणतो की, ज्या शासनामध्ये सर्व नागरिक प्रत्यक्षपणे सहभागी होतात त्यात राज्याची सार्वभौम सत्ता सर्व लोकांच्या हातात केंद्रीत झालेली असे तो शासनाचा एक उत्कृष्ट प्रकार होय.

मिलने सर्व शासन प्रकारामध्ये लोकशाही शासन प्रकाराला उत्कृष्ट म्हटले आहे. या शासन व्यवस्थेत पुर्ण लोक सहभागी असतात. तसेच प्रतिनिधिक लोकशाही मधला लोकांचा राजकीय सहभाग हा पूर्णपणे ऐच्छिक असतो. तसेच हे शासन लोक किती प्रमाणामध्ये शासन व्यवस्थेत. सहभागी होतात. यावर लोकशाही शासन प्रणालीची यशस्वीतता आढळून येते म्हणून लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी लोकानी आपले राजकीय हक्क बजावले पाहिजे त्यांना परिपूर्ण असे स्वातंत्र्य असले पाहिजे लोकशाहीमध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव असणे अत्यंत आवश्यक असते आणि प्रति निधीक लोकशाहीमध्ये हे स्वातंत्र्य प्रकषाने दिसून येते म्हणून हा शासनाचा उत्कृष्ट प्रकार असे मिल म्हणतो.

प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती परंतु आधुनिक काळात राज्याच्या मोठ्या लोकसंख्येमुळे प्रत्यक्ष लोकशाही राबविणे शक्य नाही म्हणून तो प्रत्यक्ष लोकशाही चे समर्थन करतो. त्याने याला उत्कृष्ट मानले असले तरी हे शासन सुसंस्कृत लोकसाठी उपयोगी आहे. असे तो म्हणतो. त्याला याच्या दोषाची पूर्ण जाणीव होती या शासनात बहुमताची हुकूमशाही निर्माण होऊ शकते तसेच अल्प असख्याकांच्या हितासाठी हे सर्व दोष लक्षात घेवून मिलने ही लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी काही सुधारणा सुचवल्या आहे. आणि या सुधारणा म्हणजे मिलचे प्रतिनिधीक लोकशाही संबंधीचे विचार म्हणून प्रसिद्ध आहे.

१) प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व :-

लोकशाही शासन प्रणालीत अल्पसंख्याकांना शासनात जर प्रतिनिधित्व मिळले नाही तर एक प्रकारे बहुसंख्याकांची अल्पसंख्याकांवर हुकूमशाही निर्माण होते आणि हा दोष दूर करण्यासाठी लोकशाहीत सर्व लोकांना संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्यासाठी प्रमाणशीर पद्धती मिल सांगतो.

२) साक्षरांना मताधिकार :-

प्रतिनिधीनिक लोकशाही ला सर्वात मोठा धोका असतो. तो निरक्षर व अडाणी लोकांचा – त्यांना सार्वजनिक हित कशात आहे हे कळत नाही व बहुसंख्याकांचे राज्य असल्याने अज्ञानी लोकांना मतदाना चा अधिकार दिल्यास असेच लोक शासनात निवडून येतील. अशा अयोग्य लोकांचा फार मोठा धोका निर्माण होईल म्हणून ज्यांना लिहता वाचता येते व अंकगणित येते अशांनाच मिल मतदानाचा अधिकार देतो.

३) संपत्तीमान लोकांना अधिकार :-

संपत्ती जवळ असलेले लोक कर देणारे असतात. हे लोक जबाबदारीने वागू शकतात व राष्ट्रीय संपत्तीचा विनियोग चांगल्या रितीने करू शकतात म्हणुन मिल म्हणतो की संपत्तीवान लोकांना मतदानाचा अधिकार असावा.

४) स्त्रियांना अधिकार :-

मिल हा स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता होता त्याच्या मते स्त्री पुरुष बौद्धिकदृष्ट्या समान आहे त्यामुळे स्त्रियांना मतदानापासुन वंचित ठेवले तर राज्याची अर्धी लोकसंख्या राजकीय अधिकारापासुन वंचित राहिल म्हणुन सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना होण्यासाठी स्त्रियांना देखील मतदानाचा अधिकार द्यावा असे म्हणतो.

५) गुणवांनाना अधिक मताधिकार :-

ते .एस. मिल असे म्हणतो की लोकशाहीमध्ये सर्व लोकांना समान अधिकार असावा कारण सर्व व्यक्तीना समान महत्व दिले तर केवळ संख्येला महत्व प्राप्त होवुन गुणांकडे दुर्लक्ष होते म्हणुन बुद्धीवान लोकांना एकापेक्षा अधिक मते देण्याचा अधिकार असावा ज्यामुळे लोकशाही यशस्वी होण्यास मदत होते अशिक्षित लोकांमुळे लोकशाही पद्धतीत दोष निर्माण होतोव गुणवांनाना अधिक मते देण्याचा अधिकार दिल्यामुळे हा दोष दुर होतो.

ची योग्यता मिलने ज्याप्रमाणे मतदानाची गितशीलच उमेदवारा सांगितले जनतेला म्हणतो परंतु त्यामुळे संदस्यामध्ये भ्रष्टाचार वाढिला लागु शकतो.

६) संसद सदस्याची योग्यता :- मिलने ज्या प्रमाणे मतदाराची योग्यता सांगितली तशीच योग्यता त्याने संसद उमेदवारासाठी देखील सांगितली. संसद सदस्याना सपत्ती साठवण्याचा अधिकार नसावा असे तो म्हणतो. त्यामुळे संसद सदस्यांमध्ये भ्रष्टाचार वाढिला लागु शकतो.

७) संसदेच्या कार्या संबंधी मर्यादा :-

मिलने संसदेचे कार्य सांगुन तिला केवळ नियंत्रण व देखरेखी पुरते मर्यादीत केले आहे. ते योग्य नाही.

८) गुणवत्तेचा अधिकार विकसित देशासाठी :- मिलने सांगितलेला संसद सदस्याच्या गुणवत्तेचा अधिकार केवळ विकसित देशासाठी उपयोगी पडतो.

वरीलप्रमाणे जे उपाय सांगितले आहे. ते केवळ विकसित देशासाठी उपयोगी पडतात जर हे अविकसित देशासाठी लावले तर शासनच चालवणे शक्य नाही मिलचे हे गुणवत्तेचे आधार सार्वत्रिक नाही.

वरिलप्रमाणे मिलच्या लोकशाही शासना त्रुटी असल्या तरी त्यातील बरेच विचार मान्य करण्या सारखे आहे. आणि अनेक देशानी ते स्वीकारले आहे म्हणुन मिल जगामध्ये लोकशाहीचा प्रभावी समर्थक व स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता म्हणुन प्रसिध्द आहे.